नं – ५१६६

नाम – कात्यायन सूत्र व्याख्यान १४शाध्याय:

कर्ता – श्री याज्ञिक देव:

पत्र सं – ५४ सं. – ४

विषय – सूत्र पद्धति परीशिष्ट

कात्यायनसूत्रव्याख्यान पञ्चदशाध्यायः

५१७७

पंचदश १५
पत्रे ५४

००२६

रा॰भा॰१५ श्रीगणेशायनमः वाजपेयोनुविहितः इदानीं श्रुतिमंत्रक्रमानुसारेण राजसूयोनुवि
१ धीयते राज्ञो राजसूयः विहितो वाजपेयेन राजसूयसंज्ञको यज्ञो राज्ञो भवति कीदृशा
स्य राज्ञः वाजपेयेनानिष्टिनः येनराज्ञा पूर्वं वाजपेयेनेष्टं न भवति तस्य राजसूयो भव
ति वाजपेययाजिनस्तु न भवति तस्माद्वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयेन यजेत न संभ्राट्
कामयेत राजा भवितुमित्यादिश्रुतेः राजशब्देन क्षत्रियजातिरभिधीयते तेन स्वकर्मेण
जन्मेति ननु राजकर्तृणां राजेति इष्टिसोमपशवो भिन्नतंत्राः कालभेदात् अत्र राजसू
ये अनुमत्याग्नावैष्णवाद्याः इष्टयः [illegible]ः पवित्राभिषेचनाद्याद्यः सोमाः अष्टाप
दी वत्सपुत्रं धो त्रिपशुः पशुबंधश्चाद्याद्यः पशवः एते सर्वे भिन्नतंत्राः भवंति कुतः
कालभेदात् कालभेदेन तेषां विधानात् ननु कालभेदात्तंत्रभवतीतिप्राप्तक्रमेव कि
मर्थं पुनरुच्यते कालभेदादिति फलैकप्रज्ञापनायेत्युच्यते कालभेदादेव तंत्रभेदो
न तु फलभेदादिति कथं च फलभेदाभावः इष्ट्यादीनां उच्यते राजसूयेन स्वाराज्यका
मो यजेतेति सकलस्य राजसूयस्य फलसंबंधः राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदि
ति तेन राजसूयशब्दो यजति सामानाधिकरण्याद्विशेषेण सर्वयजतीनां नामधेयं राम
पवित्रश्चतुर्दिक्षुः सहस्रदक्षिणो अत्र राजसूये प्रथमं पवित्रसंज्ञकश्चतुर्दिक्षुः सह १

स्वर्गवरदक्षिणाः सोमयागो भवति स चाग्निष्टोमसंस्थः अवचनेऽग्निष्टोम इति वक्ष्यमाणा
त्वात् चतुर्दीक्ष इति दीक्षासंयोगात् एष सोमयागत्वमवसीयते सहस्रदक्षिणत्वाद्‌ चा
श्वमेधाभ्यां तिरोऽन्नरूवं ध्यात्वैव धानवीन राजसूयत्वाद्‌ ग्रहाभ्यां सर्वत्र अत्र यो धस्य सोमव
त्संस्कारपक्षे ऽरुणाऽजाः शाखाने रेखाभ्यारोहणीया इति संज्ञा फाल्गुनीपक्षस्य मध्यमा
यां दीक्षिताभ्यारोहणीया यावत्संस्कारी क्षा द्वादशशतं दक्षिणा इति छंदोगसूत्रे आश्वला
यनोऽपि पुरस्तात्फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पवित्रेणाग्निष्टोमेनाभ्यारोहणीयेन यजेत पौर्णमा
स्यां वा चातुर्मास्यानि प्रयुंजीत इति पवित्र इति संज्ञा संव्यवहारार्थे पवित्रदीक्षा स्याने शुनासीरीय
मित्येवमो काठके राजा राजसूयेन यजेत राजा विविजीतो भार्गवो होता वाचेयमः दर्शमावास्या
नस्याग्निष्टोमापदीक्षेत इति मानवेच राजा राज्यकामो राजसूयेन यजेत भार्गवो होता स्व
पुत्रामावास्यायां राजनी यह भ्याग्निष्टोमापदीक्षेत इति माघी पक्ष यजनीये दीक्षा मा
घ्याः पक्षनीतेयघजनीय फाल्गुनशुक्लप्रतिपत् पवित्रस्य दीक्षा भवति तदंते दर्शाहु
तीर्गृहे छिद्रेनो वरदक्षिणा तदंते तस्य पवित्र ते फाल्गुनशुक्ल नवम्यां यजमानगृहे
ष्वेव इष्टेनो यजमानस्य वरदक्षिणा दर्शाहुतिर्भवति दर्शापाख्या आहुतिः दर्शाहुति
रिति सर्वसंस्कृतेन घजेन रापित्वा होतव्ये सर्वे दर्शाहुतिर्जुहोतीति प्रकृत्य तत्संस्थावरं दक्षि

दे॰भा॰१९ तीति श्रवणाद्दक्षिणतो ऽस्तुक्तं वरो दक्षिणतो यस्यां सा वरदक्षिणेति तथा स यदि कामयेत तर्हि
२ ऊर्ध्वादेतां पशुकामयेत तामिना दियेतेति श्रवणादिच्छतः इत्युक्तं अत्र हरिस्वामिनः पर्णोऽप्यासावा
ऊति श्रुतिः पर्णो हुतीः पर्णो माजस्य तु वं जुहोतीत्यर्थः देवतायाश्च कर्त्त्वाज्ञापस्या मंत्रस्या
नाम्नातान् स्वाहाकारेणैव अत एवेति पर्णो हुतिरिति कर्म नामधेया धर्मो रांगाया यकं मन्ये
ते तेषां सर्वे वै पर्णोमिति वाक्यशेषो नातीव समर्थः स्यात् जुहोतीति हेतुकर्तृत्वेन यजमा
नः षड्हविषः कथमिति विवक्षार्थं प्रजापतेरिति भागः एवं प्रमाणस्य वृहत्पंचोत्तरशि नवम्या
पर्णो हुतिर्हुताः ततः प्रभृति फाल्गुन शुक्लदशमी मारभ्यान्वहं प्रतिदिनं दश राशि च
समारणास्वनुमतस्याहीति पंच हवींषि भवंति क्रमेण प्रतिदिनमेकैकं अथ श्वोऽभूतेऽनुमत्यै
हविरष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपती त्यादि शुपंचवस्य विपक्ष श्वोभूत इति श्रुतत्वात् अष्टा
कपालो ऽनुमत्यै तत्र दशम्यामनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति अथ श्वो भूतेऽनुमत्यै
हविरष्टाकपाल मित्यादि श्रुतत्वात् अत्र विशेषमाह शम्यायाः पश्चाद्धविष्यशनं स्व
वेक्षत्वाद्दक्षिणाग्नु कमाद्दाय दक्षिणा गत्वा स्वयं प्रदीप्तो ऽधिरोतो वाम्नो जुहोत्येषते नि ऋति
इति अनुमत्यार्थं गृहीतस्य हविषः येषु गणकाले दृषदोधः स्ताद्दुपहिताः शम्यायाः पश्चाय दम॰
द्धविष्यशनं यद्धविः कस्मा जिने स्कन्नं पतितं तत्स्य विष्ठरूपं तास्त्र वेक्षत्वानत पतित तंतंडुल २

८

पिष्टहोमार्थं स्वाहिरे स्रुवेवधाय दक्षिणाग्नेरुत्स्रुकमादाय दक्षिणागत्वा क्षिणांस्कंधादिऽपह
रेगत्वा स्वयं प्रदीप्ते प्रदेशे कोणादहोऽरिणिकस्थरेखा तन्मध्ये स्थापयित्वा तस्मिन्नग्नौ
उत्स्रुकरूपे जुहोति एषते निर्ऋत इति मंत्रेण इदं निर्ऋतये इति शतस्पातनेनोतस्य शात्र
मिति निर्ऋतेस्तेरूपं वर्जितमित्यर्थः हविर्ध्यं चतशात्रं च विष्णशनां हविर्बहिस्तं हविर्ध्रं श्रोत्रा
दिदुग्धं अथ स्वामस्तेनुमस्येह विरिति प्रकृतस्य सपेजघनेन शम्यां पिष्टमार्गानाम शीवेद
वातां ६ ते विष्टानि वा तंदुलान्स्रुवे सादृष्टं संवपन्यन्वाहार्यपचनाद् उत्स्रुकमादत्ते तेन दक्षिणा
यंति सपत्रस्वकृतं वेरिणां विंदंति स्वभ्रमदरं वा दक्षिणे समाधाय जुहोति निर्ऋतवरुणान्
अवशीयंते शतस्पातनोतस्पशिनि पीयादेशाः अवशीयनेरतथ्येनस्थ्यं पतंतीत्यर्थः सा
हार्देन सार्द्धं समस्ता इत्यर्थः स्वयंकृतं स्वकृतमिरिणां ऊर्च स्थानं स्वभ्रा स्वासो मदरश्वभ्र
रः स्वभ्रो गर्तः प्रदरो पः अरीयः अत्राग्नौ जुहोति स्रग्निरयहरणादिति कर्तव्यतान भवति अ
नये समेस्यानुमतस्य संवपनादि करोति तस्माद्धोमप्रदेशादनये समेत्य पश्चिमे लोकनम
कुर्वन एवागत्य आध्वर्युरनुमतस्य अनुमतिदिष्टं संवंधिनो हविषः संवपनादिकमेव करोति॰
अथामतीस्पुनरयंस्य यानुमस्या अष्टाकपालेन पुरोडाशेन पचर्वानि निर्ऋतवरुणान् अत्रसंव
पनादेर्विधानाद्वत्सुषेत्वेतीस्मरणांते भागुक्तं हविष्यशम्यस्य स्रुवेकरणादिमवति वासोदेयं॰

रली २

दे॰भा॰५१ अत्रानुमतीष्टौ वासो दक्षिणा। एवं तस्य वासो दक्षिणेति श्रुतेः हिरण्यमात्रेयाय वैश्वदेवे ततः
२ श्वोभूते एकादशकपालमग्नावैष्णवो भवति तत्र च हिरण्यं दक्षिणा अथ श्वोभूते आग्नावैष्ण
3 वमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तेन यथेष्टेनैवं यजेत इति प्रकृत्य तत्र हिरण्यं दक्षि
णेति श्रुतत्वात् तेन यथेष्टेनेति सकलधर्मप्रदर्शनार्थं कृत्स्नसंस्थार्थं च अन्यथा तत्र
देवादेः स्याद्विधानादीक्षणीयावत् संस्थाप छिन्नशंकास्यात् तन्निवृत्तये तेन यथेष्टेना
कृत्स्नसंस्थया यजेत एवं यजेत इत्याह पुनरुत्सृष्टो गौरग्नीषोमीयेन ततः श्वो द्वादशकपा
मग्नीषोमीयो भवति तत्र च पुनरुत्सृष्टो गौर्दक्षिणा अथ श्वोभूते अग्नीषोमीयमेका
दशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति प्रकृत्य तत्र स्यादुत्सृष्टो गौर्दक्षिणेति श्रुतत्वात् तस्योत्सृ
ष्ट इति वा पवित्रो तस्य पुनरुत्सृष्टः कृतः उत्सर्जनं वा अमुं चेदमसमिति वा कोशेषु तत्
उत्सृष्टोऽस्योत्सर्जने अभीष्टेन तत्र अमुं चेदमसंकल्पतात्मकं देवाय प्रतिनयनकारेण विधी
यमुपनिहितं तथः अनन्तरं गोस्यासो दक्षिणायां संपादनीयस्तस्य थः अनडुहां संसाउदे
ये ततः श्वोभूते त्रयोदशकपालमैन्द्राग्नो भवति तत्र ऋषभसाण्डः संहितः मञ्जनयितोः अनडुहान्
दक्षिणेति श्रुतत्वात् मैत्रायणपरो ततः श्वोभूते चतुर्दशपंचाशपरां भवति तत्र गौर्दक्षि राम
णा भवति कारणानामप्यथ श्वोभूते तद्विश्रुतिरसि अथायपरोक्षा यजेत इति। २
णा भवति॥ अथ श्वोभूते ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति प्रकृत्य तत्र स्वर्णभोनडुहौ दक्षिर

प्रकृतस्य तस्याग्नौ ईप्सितोतिश्रवणात् अत्राग्रयणेष्टिः शानपद्य विहितं ऐन्द्राग्न्यादि विहि
तानि का नतु श्यामाकवेणुयवाग्रयणरूपात्तस्याः शानेप्ये अनुक्तत्वात् गौरपि प्रथमजो
वत्स एव आग्रयणे न स्पष्टत्वात् तथा च मानवे श्रौतसूत्रे आग्रयणो वत्सः प्रथमजो दक्षि
णोति अत्राग्रयणानन्तरं नियतकालधर्मान्तरं प्रावरणार्थे काठके चतुर्दशीमाग्रयणेष्टि
र्मा पंचदश्यां वैश्वानरपार्जन्येष्टी सांवत्सरिके चातुर्मास्ये यजेतेति श्रुतावनमीवा
रङ्गलस्यायमर्थः अमीवा व्याधिः स यासां नास्ति ता अनमीवाः व्याधिरहिताः चातुर्मास्य
प्रयोगात् पश्चात् सुषुप्तौ सर्वे मासा सुखायामेव चातुर्मास्यानां प्रयोगः प्रारंभो भवतीति अथ चा
तुर्मास्यैर्यजेतेति श्रुतत्वात् चातुर्मास्यैरिति नाम्ना सर्वे वैश्वदेवादि धर्माः प्राप्यन्ते न तत्र या
गा अपि तावन्तः तेषु वसन्तवर्षादिषु कालेषु अनन्तरं वक्ष्यते वैश्वदेवेन यजेत अथ वरुण
प्रघासैर्यजेत अथ साकमेधैर्यजेत अथ शुनासीरीयेण यजेत इति यथाकालमेतानि
चत्वारि त्रिपर्वाणि भवंति नैवैतानि चातुर्मास्यानि किं तु चातुर्मास्यधर्मे कानि तानि स
पक्वानि कर्माणि तपनानि अनन्तरं ते निषीषेस्याकृतस्याकृतत्वात् नित्यानि चातुर्मास्य
स्वकालेषु धर्मवन्ति अहीन्सितत्वेन नित्यानामप्रतिषेधात् तानि च पश्चात् अतः प्रसङ्ग
मग्निहोत्रमपि सोमयागानवरुद्धकाले सप्तम एव अत्र मानवे श्रौतसूत्रे चातुर्मास्यानि यो

दे॰भा॰११ र्णिमास्यारम्भे संवत्सरे पर्ववर्ज्येयेदिति पौर्णमासेन कृष्णपक्षे आनेयामावास्ये न शुनासी
४ नासीरीयात् पौर्णमासेन पौर्णमासे प्वाकृष्णपक्षानेति चातुर्मास्यानामारंभानंतरं सर्वे
शुक्लपक्षेषु प्रत्यहं पौर्णमासेष्टिः कृतेष्वा आ शुनासीरीयात् शुनासीरीयास्याकृत
या आमावास्येन कर्मणा अमावास्येष्ट्या शुक्लान् सर्वान् शुक्लपक्षानेति सर्वेषु शुक्ल
पक्षेषु वृद्धिपितृयज्ञवर्जितामामावास्येष्टिं करोति सप्तर्षेः अत्रापि पौर्णमास्यमावास्यश
ब्देनाग्न्यानित्यदर्शपूर्णमासधर्मप्रापणार्थः तेन सर्वकर्म कस्मिन्नपि राजसूयिकर्मान्तरं
अत्र भनित्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः प्रपञ्चिकायास्वकालेन व्यस्य संनिपातेतु राजसूयिक
योः पूर्वं करणं पश्चान्नित्ययोरिति आशुनासीरीयादित्यस्यके शुनासीरीयस्य कालमा
ह पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयं आग्निमिन्द्रावैष्णवं पवित्रदीक्षास्थाने फाल्गुनशुक्ल
प्रतिपदि शुनासीरीयं राजसूयिकं भवतीति वचनात् नित्यं तु फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां दर्शपूर्णा
स्वांतरेव पाकाले चातुर्मास्यपर्वेष्टिविधौ पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयं पर्वान्तरे शुक्ल
दर्शे पौर्णमासो विहितः पंचवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्युह्य मध्ये च स्रुवेणाग्नि
षु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इत्यादि इति प्रतिमंत्रं फाल्गुनशुक्लम इति पद्ये च पंचवातीयसंज्ञकं राम॰
कैवल्यमार्गेण कर्म भवति तत्रेतिकर्तव्यतोच्यते आहवनीयं प्रतिदिशं स्रुवेण व्यूह्य ४

ध्यस्य हस्तप्रेरितमेव स्वरमध्ये एव प्राच्यादि दिक्षु स्थापयित्वा मध्ये चावशिष्य संस्र
तमाज्यं स्रुवेण पञ्चस्वपी स्रुक्क्रमेण यथालिङ्गं जुहोति अग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमंत्रं अर
धपंचवानीयं संपवधाहवनीयं स्रुवस्रुवेण पथा तं जुहोति स पूर्वार्द्धे जुहोत्यग्नि
नेत्रेभ्य इत्यादि दक्षिणार्द्धे जुहोति अथ पश्चार्द्धे जुहोति अथ मध्ये जुहोतीति दिक्षु
नत्वात् अथ तस्मिन् वस्तवरणासु प्रवेशनात् ते वस्तनामग्नीनां तंत्रेण परिस्तीर्णा
प्रत्येकं समिधा धारस्वधा वस्तौम कार्यः उत्तरः समस्य ये देवा इति प्रतिमंत्रः समस्य
प्रतिदिशं क्रमात् आहवनीयमेकत्र मध्ये कृत्वा ये देवा अग्निनेत्रा इति प्रतिमंत्रं मुत्तरः
पञ्चाहुतीर्जुहोति अथ सार्द्धं समुत्संजुहोतीति ये देवा अग्निनेत्रा इत्यादि दिक्षु नत्वात् द
वाद्धे सप्तकमाहवनीयं समुत्थापकनीता ऊहविनर्के सप्तदेः सतयने वर्तते उपसर्गो
हुत्वा ऊहनेनेति हुत्वा तं अथ ये देवा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्य इति ये देवा मरुन्नेत्रे
भ्यो वेति मंत्रविकल्पः एवं ये देवा मित्रावरुणनेत्रा उत्तरासद इति चेति अत्रापि मं
त्रविकल्पः दशम्या माहुतीनां यथामंत्रं वरोत्यागाः त्रियुक्तोऽध्वरो यः दक्षिणा
अस्मिन् मन्त्रवाक्ये त्रिभिरश्वैर्युक्तो रथो दक्षिणा तस्य पष्ठिवाहनोऽध्वरो दक्षिणा
त्रयोऽश्वा इति प्रकृतत्वात् पष्ठिवाहिनोऽपश्यामो पष्ठिवाहनः यादित्यस्यापि एवं व्या

दे॰भा॰ ९२ हितोव्याधितः तस्मात्येवमेव पंचवातीयंभवति व्याधुपर्णा सर्थेवराषाहेमातृष्या
९ इष्टवेकं आहितामेरेव अन्यस्यावेहनीयाभावात् सहितेनाधिमिथजोदितिप्रहस्यसं
धारिहाविगताम्रुखीभवत्याहेवेहनेनछहरनीतिश्रुतत्वात गजस्याद्हिरयंचिकि
त्सार्थः प्रयोगस्त्रयामपिवर्णानां नकेवलंक्षत्रियस्यविषयेसेदितिचिकित्सेदिस्त्यर्थः
इंद्रतुरीयं ततःश्रोमन्तेद्वितीयायांकएवपाठात इंद्रतुरीयंसंज्ञकंकर्मभवतिइंद्रतुरी
यश्चतुर्थोहविर्देवतायास्मिन तदिंद्रतुरीयं आग्नेयः तत्रेदंतुरीयेआग्नेयोष्टाकपालः
प्रथमंहविर्भवति वारुणायवमयश्चरुः द्वितीयंहविवारुणायवमयश्चरुर्भवति
प्रसंगप्राप्तजीवन्नाह अन्यत्रापि इत्योक्ताविवरुणायधर्मपतयेवारुणायसृत्ते
इत्याहेवारुणायवमयएवचरुर्भवति रौद्रश्चगावीकधुकः तृतीयंहविर्गावेधुकोगा
वेधुकेनेडुलानारौद्रः रुद्रदेवत्यश्चरुर्भवतित्यकारान्यत्रापिरौद्रोगावेधुकश्चरुर्भ
वति रुद्रायपशुपतयइत्येवमाहे वहिनीदध्येद्र चतुर्थोहविरैंद्रइंद्रदेवत्यंवहिनीर
धिर्भवति वहिन्यागार्देधिवहिनीदधिः अनोवहतीतिवहिनीगैाः अथेंद्रतुरीय
माग्नेयोष्टाकपालःपुरोडाशोभवति वारुणायवमयश्चरुरौद्रोगावेधुकश्चरुरनडस्थे राम॰
वहलांयाऐंद्रंदधितेनेंद्रतुरीयेणयजइतिश्रुतेः अत्रचकश्चिदाक्षेपःसद्योनिष्पत्यसंभवात ९

न श्रुतः प्रतिपद्युपक्रम्य द्वितीयायां तु तुरीयं समापनीयं तस्यामेव वापामार्गहोमः त्रिषं
युक्तानि त्रिषंयुक्तानि कृत्वा तृतीयायां वैश्वानरं चाहरणां वचनं तु ष्ठीवा चाहरणां कृत्वा तस्या
मेव रात्रौ हवींष्यारभेत इति हरिस्वामिनः गवेधुका माह तां ज्ञात्वा नीवारनानि फलानि ग
वेधुकानां विकारे गावेधुकः अनडुही गोः स्कंधवहा वत्सा सैव दक्षिणा अस्मिन् नि दु
तुरीये सैव वत्सा अनडुह्यगौः दक्षिणा देया यस्या दधिष्ठं अत्र हविः कृतं तस्यैवेवा तु
जुहोति वत्सा दक्षिणा स्मृतिकृतत्वात् १ अपामार्गहोमः इत्युदीयात् श्वोभूते अपामार्ग
होमो भवति कारणावानाप्यापि श्वोभूत इति पठने अपामार्गहोमो जुहोतीत्युक्तत्वा
त् तत्र विधिमाह पर्णे पालाशे वैकंकते वापामार्गतण्डुलान् कृत्वा अवकवत्यग्नौ पाला
शे पलाशवृक्षोत्पन्ने स्रुवे वैकंकते स्रुवे अपामार्गतण्डुलान् कृत्वा अवकवत्यग्नौ
परिगृहीयात् दिक्षु अग्निमुद्धृत्य अवकेषु पादिकं उदीचीयश्वाग्निः अन्वाहा
र्यपचनाद् उल्मुकमाहृत्य यादृशं जुहोतीति तथा पित्र्यादिक ग्रामवत् इत्यर्थः अत्र उदीच्यां
मेमनमात्रं वितानं तु प्राक्ष खमेव प्राचीवा अत्र प्राची दिक् होमार्थं गन्तव्यं अपामा
र्गहोमं जुहोतीति पर्णे तदाह पालाशे वा स्रुवे वैकंकते वापामार्गतण्डुलान् हृत्वा
हार्यपचनादुल्मुकमादाय तेन प्राचो वोदीचो वा घृतं हविरग्निं समाधाय जुहोतीत्युक्तत्वात्

दे॰ भा॰ १४
६
कंवकदिसबेनैकोऽपि श्वेचकप्रोति प्राचीवात्रविकल्पेनकृ यतेसेन प्राचीचैत्तत्के अग्ने
सहस्रेस्रुसुकाहम अग्नेऽम्ने सहस्रेत्यनेन मंत्रेण चरु दक्षिणास्रुस्रुकाष्ठं नकर्त्तव्ये
स उल्मुकपाउन्येनेस सहस्रसपत्न ना इति श्रुतेः देवस्यत्वेति जुहोति देवस्यत्वेन मंत्रेण
तानयामार्गतंडुलानस्रुवस्थान जुहोति नरग्निष्ठं समाधाय जुहोति देवस्यत्वेनिस्रुतत्वा
त अस्यक्तजुहोति त्वास्तर्वैपौर्णमासधर्मा अत्र तस्मीप वंति तदुक्तं दर्विहोमाः पौर्ण
मासधर्माइति तथैकस्यैव दक्षिणाग्नेरुद्धरणं तेत्रैवाग्न्यन्वाधानं ब्रह्मणउपवेशनं प्र
णीताप्रणयनं दक्षिणाग्निमुत्तरेणनिधानं तस्यैव परिस्तरणं पात्रासादनं प्रत्यग्निहो
त्रहवनिस्यकर्पं शम्याद्यपत्रं पात्री अपामार्गफलानि पवित्रच्छेदनानि पवित्रे
स्थालीआज्यं च वरश्च अन्वाहार्यो दक्षिणार्थः उद्धरणामग्नेः इध्माहवर्हिः स्रु
वो जुहूः पालाशो वैकंकतो वा द्वितीयः स्रुवध्रुवायोक्त्रे पत्नकुशाः परिधयः शूर्पपा
त्रे कर्मापवर्गे च एतावता साधितेऽन्यस्योपवेषादेरभावः स्यात् प्रहित पात्रीकरणा
दि अपामार्गफलानां चरुमुष्टीकस्य ग्रहणं सादनांते ततः पात्रप्रोक्षणांते मार्जनोप
धानं तत्रनां गार्हणांप्राचाः करणो ना अवहनं अपामार्गफलानाम् अधिश्रयणं गार्ह राम
पत्यास्यग्निकरणं आमभृष्टाह्लावादासनं ततईषद्भृष्टानपामार्गफलानिहस्ता ६

ष्णोमर्दयित्वा तंडुलनिष्पादनं कुक्कुटाहननं तुषविसर्जनं आज्यनिर्वापो वेद्यंघः तंडुलेषु
ग्रां आज्याधिश्रयणं पर्यग्निकरणं अन्वाहार्याधिश्रयणं ततोग्नेः सहस्रुवेन दक्षिणाग्नेस्तु
स्रुक्माहायोदर्भगामनं प्राग्वा उदग्वाग्मनं पर्णीयविनातं प्राग्वेच परिसमूहनादि कृत्वोत्सु
कस्थापनं ततो वेदिमानादि अब्रवहिःसादनांतं ततः स्रुवं जुहूपाला यो वेकं क तान्मतरस्रुव
स्रुवासंमार्गः ततः पत्नीसंहनादि ध्रुवासादनांतं ततो होमार्थं स्रुक्वेउपस्तारः तंडुलावापः
प्राणाहानं आज्यस्थाल्या आसादनं स्रुवस्थानीतं तंडुलानां पञ्चैककरेशाएवासादनं ॥
सर्वांतेमः उदकांतेमः आहवनीयोपवाजनाघाराज्यभागांते देवस्य त्वेति मंत्रेण तेनैव
स्रुवेणापामार्गतंडुलान्जुहोति ततः पवित्रप्रतिपत्त्यादि कर्मापवर्गांतं इत्येवं संप्रदायप्र
दर्शितकास्य कल्पना अथैतावद्विचारणीयं अपामार्गपक्षमिश्रणासादाप्युतं मर्जनं कृत्वातं कृ
डुलानिष्पाद्यंत इति तथा पूर्वं स्रुक्स्तानादि ध्रुवासादनांतं ततो पामार्गतंडुलानां स्रुवे
करणादि श्रुतोचविपरीतः क्रमो हृदयपते अत्रैवं एवं अपामार्गतंडुलान्कोकसिद्धानेवा
साद्य यथा कास्यहरणासादनांतं प्रोक्षणं ईक्षणं च कृत्वा दक्षिणाग्नेः स्रुक्समार्जनयोर्थं च
कृत्वा तत्रोत्सकं स्थापयित्वा वेदिमानादि ध्रुवासादनांते स्रुवादन्यादि सर्वं कुर्यादिति र
ससंस्त्वेति स्रुवमस्यापि तेनादिशं यस्यां जुहोति कर्मापवर्गांते रससां स्वेत्यनेन मंत्रेणातो

दे-भा-१४ दिशं प्रति स्रुवमस्य निप्रक्षिपति यस्यां दिशि गत्वा जुहोति । स सांत्वावधावेतितुल्या
८ धुरस्याऽहं स्रिहं ति सप्रदिग्मा हि । त्वा जुहोति प्रांवऽहं स्रुवमस्य तिपशुदृहि । त्वा जुहोति स्रुवं
चऽहं स्रुवमतीति श्रुतत्वात् अवधिकारपूर्वस्यायं स्रुतये स्वं अवधिष्कारस्य इस्रुनेन
मंत्रे याध्व द्वीदृयोन येसं पश्चात् स्व सो केन मूकुर्वीत एव देवस्य जनं प्रसागछ्रति ।
अपाप्रतीसंयुनरा यंतीति श्रुतत्वात् अभिवर्यमाणो पितां दिशं गत्वा परेणाभि
चारकर्मणामार्ये मारणो भिचार्यमाणः सो पितां दिशं गत्वापामार्गहोमं कुर्यात य
स्यां दिश्यव स्थितः परोभिचारं करोति तां गत्वेत्यर्थः स हैतेनापि प्रति सरं कुर्वीत य
स्यां नतो दिशि भवति तत्स्यनीस ञ्जुहोतीति श्रुतत्वात् प्रति सरः अभिचरति यस
भिचारणं प्रत्यभिचारः सोभिचरत्यस्यां दिशि भवति मत्तोभिचार्यमाणात् तस्य
तीच्यां तां प्रति गत्वा नदीति लिंगव्यत्ययः जुहोति अपामार्गैस्तंडुलान् एवं वेदं स्वाकि
पुंकारणामपामार्गहोमेन प्रतिसरं कुर्वीत सत आह प्रतीचीनाफला नामुत्वा
भियस्य प्रतीचीन फलत्वेन सत्ता दृशोपामार्गः य एव कश्चि दस्मे अभिचर्यो
माणाहर्यैवि जुर्यो अस्योपघातार्यं न त्र त्रस्यां करोति तमेव वक्तीरं तं न चरेशाय
सकृ प्रतिगम्य धर्वति धर्वनेन हिंसार्थेन दृपं हिनस्ति अथाविशेषमाह अभिचर राम ८

नो नामाविशेषहोमस्रुवपात्रस्यागमनेषु यदा यस्याभिचारार्थ्ये मेतस्यागुक्तं कर्म करोति
नदा होममंत्रे स्रुवपात्रस्य मंत्रे आगमनमंत्रे वाभिचरतोभिचारं कुर्वतो नामादिश्यति
उच्चरतीत्यर्थः होममंत्रे रक्षसां त्वावधायेस्वाहा रक्षसामिति तस्य स्थाने यं द्विषन्तं वैरि
नामयास्यं अवधिष्मारक्षस इत्यस्मिन्नागमनमंत्रे रक्ष इत्यस्य स्थाने अवधिष्मामुमिति
द्वितीयेकवचनान्ते वैरिनामयास्य अवधिष्मारक्ष इत्यस्मिन्नागमनमंत्रे रक्ष
सस्य स्थाने अवधिष्मामुमिति द्वितीयेकवचनान्ते नामयास्यं नस्य नामादिशेदवधि
ष्मामुमसो हत इति श्रुतत्वात् तस्याभिचरतो नामादेशो न तु चारयेत् कथं अवधिष्मा
मुं अ असो हत इति मन्दर्शनार्थं मंत्रस्यादीनां मध्योपद्विष्टो अमुष्य त्वावधायेस्वाहा वितुना
मादिशेदेव ततस्तेषु मंत्राः प्रयोगाः स्युः यथा [illegible] गावीयेराज्ञुहोमि खदिरस्य समीह
नस्वाहा खदिरस्य मेतास्त्व वधायो अवधिष्म खदिरस्य मोराणामि निहरि स्वामिनः
त्रिविधमुक्तेषु कर्मो अत इति शेषः त्रिविधमुक्तमभिचरतां मारणानां त्रिह विद्वीरणानि
स्तंभनाद्वीनां नामधेयं तेनत्रिविधमुक्तेन यजत इति त्रिविधापत्निके पुरस्ते कथ्यते त्वात्
त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तः कर्म त्रिविधमुक्तं आग्नावैष्णवं ऐन्द्रावैष्णवं वैष्णवं नाम मन्त्राः सि
तान् तत्र प्रथमे त्रिविधमुक्ते आग्नावैष्णवः प्रथमे हविः ऐन्द्रावैष्णवो द्वितीयं वैष्णवस्त्र

हे॰भा॰१४ तीयमिति अस्मिन्प्रथमेत्रिषंपुत्रेवामनोदस्पिराग वामनः स्वैःहूसहस्वथैः नतुवामनद्
८ स्वेतेनवायवेन्निं जातीयावामनःइत्यतआह अलिंगग्रहरगोगोः सर्वत्रनलिंगग्रहरगा
86 मलिंगग्रहरणं यत्रतान्निरूपेलिंगंनगृह्यतेतत्रसर्वत्रगोगोःगोजातिर्नैपाः अतोत्रवामनो
गोश्चेवंसिद्धेनकेवलमनवराजस्त्वयएव किंतुसर्वत्र सर्वस्मिनशास्त्रे अथवा लिंगग्रह
रोजातिवाचकत्वरीत्तपुल्लिंगाच्छिशब्देच्चारणस्तज्जात्याकासायासत्तसर्वत्रशा
स्त्रेगोजातिःप्रसेनतत्वेस्यर्थः प्रयोजनमपितत्स्वव आम्नायोस्मै इन्द्रायोस्मैःपोसमःश्या
मास्पिराग द्वितीयेत्रिषंपुत्रेप्रथमंह विराम्नायोस्मैः द्वितीयमैन्द्रायोस्मैःतृतीयथो
स्मैः अत्रच श्यामोगोर्दस्पिराग श्यामःपुष्कवरीः अग्नीषोमीयसैन्द्रसौम्यः सौम्या
वस्तुर्दस्पिराग तृतीयेत्रिषेपुत्रे अग्नीषोमीयः प्रथमंहविः ऐन्द्रासौम्योद्वितीयं सौ
म्यस्तृतीयमिति अत्रचवभ्रुगौर्दस्पिराग वभ्रुवसवर्गः अत्रचहविष्कालिहविष्का
वीलित्रिषंपत्रान्पुत्रान्नमनःयायनेकेपुरोडाशाःकेचरवइतितद्विवेकार्थमाह एका
दशकपालःप्रथमश्चरवस्तरेएव पूर्वोक्तेषुत्रिषेपुत्रेषुप्रथमः प्रथम एकादशक
पालःपुरोडाशोमेव नतुपुरोडाशःप्रथमःप्रथमइत्येवाचस्तुयमानेप्येकादशकपाल
इत्यर्थमर्थः सिद्धत्वेवएकादिशाद्दपरिमाणसाद्दिमा मस आग्नावैष्णवाग्नीषोमीय राम॰
८

यो सिद्ध नि आग्नावो स्मेत्नु शब्द पदि मारुतस्या दासीनत्वाद्ध्वी यो मी यादे ह्यस्मा द्वाधमी
भवंतीति संदेहो भवतीति तद्धतये एकादशकपालयद्दशाकृतं पुरोडाशं कपालं निर्वप
सैं ह्यवै स्मवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं स्यात्तेन त्रिषं युक्तेन यजन इति विधृक्तस्य तत्स्व
मनोगोर्दीक्षितो तिप्रथमेन यापरेला त्रिषुं युक्तेन स यजते आग्नावो स्मम एकादश कपा
लं पुरोडाशं निर्वपसैं ह्यवो स्मवलं तेन भिषं युक्ते यजन इति प्रक्तस्ये ति तत्स्व वस्तु गोर्दी
क्षितो तिद्वितीये वैस्मव त्रिकपालो वा प्रथमे त्रिषं युक्ते तृतीयं हविर्वैस्मव त्रिकपाल
ः पुरोडाशो भवति चरुर्वेति विकल्पः वैस्मवं त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वेति श्रुतेः
श्वो वैश्वानरो द्वादशकपालो वा हरण्याष्टकं तेन त्रिषं युक्ते स्वपिकारावानां त्रिषु विभ्
भज इति पाठ्यते हरिर्णा मिनातु या यामधि माया प सद्वितीयायामेव निवस्तायक
सुनस्युक्त द्वितीयायामेवानुष्ठानमुक्तं स्वमिषं युक्ते द्वितीये हविर्वैश्वानरो द्वादशकपा
लः पुरोडाशो यवमयो वा हरण्याष्टकं स्मरे मे हविषी एकतंत्रे भवतः अपश्वो मरुते वैश्वानरं
द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति वारुणं यवमयं चरुं ताभ्यामन्वाहार्यं वेदिभ्यां यजते
समानबर्हिर्भ्यां वेति श्रुतेः अनुगते संसृष्टे आहवनीये अन्वाहार्ये तमन्वाहार्यमिति
कात्यायनेर संतनसं योगे द्वितीया समानबर्हिर्भ्यां वा बर्हिर्षां तंत्रे लिप्सते समानं तंत्राभ्या

दे॰भा॰२१ मिश्रार्थः अनयोरेवाहस्योक्तः अनयोर्वै श्वानरवारुणयोर्मध्ये एकोवारुणः श्यामाकं वा द्वि
९ तीयेहनि वामभवनितनश्चयास्य रुद्रवीनाहमास्यां पञ्चतेतस्त्वैश्वानेरणत्तीपार्या
१ वारुणोवत्तुर्थ्यावा ततश्च प्रासादनपुरुषचतुर्थ्यांयांस्वहविषामारंभः अथततीया
यामेवपरिआभ्यांसमानवहिर्ष्यांयजतेततः तृतीयायामवारंभइतिहरिस्वामिनः
ऋषभः पूर्वस्यदक्षिणा अनयोर्हविषोर्मध्ये पूर्वस्य ऋषभोदक्षिणाभवति ऋष
भोवैश्वानरस्यदक्षिणेतिश्रुतेः कृष्णंवासउत्तरतः उत्तरस्यवारुणस्यकृष्णंवासो
दक्षिणा कृष्णंवासोवारुणस्येतिश्रुतेः अभावेकृष्णस्यकृष्णस्यवाससोभावेसंपत्तौ
अकृष्णमपिवासोवारुणस्यदक्षिणाभवति यदिकृष्णंनविद्यतेअपियदेवकिंचवास
स्यादितिश्रुतेः अयंदक्षिणाभेदः हविर्भ्योभिन्नतंत्रत्वेविज्ञेयः समानतंत्रत्वेहि
एकैवदक्षिणायत्किंचिन्नाकर्त्विजः कर्तव्यंप्रयोगज्ञानेकुर्वतीतिनरवैष्णवं नउक्तंक
श्रीयाध्यायेनतंत्रभेदएवैतन्नभवति एकतंत्रत्वेववोद्धकपरिभाषोन्याहार्येइति २ द्वा
दशोत्तराणिरत्नहवींषि प्रतिगृहमेकैकं श्वः श्वः उत्तराणिवरुणस्यमारणानिद्वाद
शरत्नहविविरत्नहविः संज्ञानिभवन्तितानिचवरुणस्यमार्गाणिगृहेष्वाग्नेयःप्रतिगृह राम॰
मेकैकरत्नहविः श्वः श्वः सोमरुद्रेभ्योभवतीत्यर्थः यत्नेभ्यतिहविरग्रमाम्रतइति ९

पद्यते गृहांतरं गमनं च फाल्गुनशुक्लतृतीयायाः प्रभृति वक्तव्यौ यथा नियोगं वा त्वहं भवतीति
हीरस्वामिनः समारूढ निर्मथितेग्नयेनीकवते सेनान्यः समारूढ निर्मथिते विहारे सेना
न्यो गृहे सेनापतेर्गृहे ग्नयेनीकवतेष्टाकपालः पुरोडाशो भवति अरण्योरग्नी
समारोप्य सेनान्यो गृहात्परे ग्नयेनीकवतेष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रुतेः
सेनानयतीति सेनानीः सेनापतिः समारोपनिर्मथनं तु प्रथममेव तथैव श्रुतत्वात्
प्रतिदिनं भवत इति माधवाचार्यः बार्हस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य गृहे बार्हस्पत्यश्चरु
र्भवति अपरश्वोभूते पुरोहितस्य गृहात्परे बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपतीति श्रुतेः ऐंद्रो य
जमानस्य यजमानस्य गृहे ऐंद्र एकादशकपालो भवति अपरश्वोभूते सूयमानस्य
गृहे ऐंद्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रुतत्वात् सूयमानो यजमान उच्यते ।
आदित्येम हिष्याः यजमानस्य या प्रथमपरिणीता स्त्री ज्येष्ठपत्नी सा महिषी उच्यते त
स्या महिष्या गृहे आदित्येचरुर्भवति अपरश्वोभूते महिषीगृहात्परे स्या आदित्यं चरुं निर्वप
तीति श्रुतत्वात् अनुक्रमेणाय संमादेव ब्राह्मणानीति ज्ञायमानो यद्वा दशोत्तरं क्रमेण ब्राह्म
णा विहितत्वाद्ति विशेषस्तत्वनार्थं वायुर्गृहीतस्यादिश्वोभूते नतु अध्वनार्थं वा महिषीत
स्यां त्वयेस्त्र कारः स्वयमेवव्यपतिमप्रथममविज्ञातराश्मेति वाररागात्त त्वस्य सत

दे०भा०१५ सूतगृहे वारुणो यवमयश्चरुर्भवति अथ श्वोभूते सूतस्य गृहान्परेत्य वारुणं यवमयं
७ चरुं निर्वपति सवो वै सूतः इत्युक्तत्वात् सूतोऽत्र पोषकः सवो वै सूतः प्रसौति
अनुज्ञानीते आद्याय च श्वोभूतेऽग्नौ कर्म्येभ्यो योऽन्तःपुरः इति सूतः सेवकः मारुतो ग्रा
मण्यः ग्रामं नयतीति ग्रामणी । ग्रामणीस्तावैश्यानां महत्तरः तस्य ग्रामण्यो महत्तर
स्य गृहे मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशः कर्तव्यः अथ श्वोभूते ग्रामण्यो गृहान्परे
त्य मारुतं सप्तकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रुतेः । सावित्रश्च सूतः संग्रहीता इ
ति माधवाचार्यस्तु सूतानामधिष्ठातः पुराध्यक्षः सर्वेषां नियन्ता पति
हारपरपर्यायः तस्य क्षत्तुर्गृहे सावित्रो द्वादशकपालो वाष्टाकपालो वा पुरोडाशो भव
ति अथ श्वोभूते क्षत्तुर्गृहान्परेत्य सावित्रं द्वादशकपालं वा पुरोडाशं निर्वपतीति श्रु
तत्वात् आश्विनः संग्रहीतुः संग्रहीता सारथिः रथयोजकः इन तस्य संग्रहीतुः
सारथेर्गृहे आश्विनो द्विकपालः पुरोडाशो भवति अथ श्वोभूते संग्रहीतुर्गृहान्परेत्या
श्विनं द्विकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रुतेः पौष्णो भागदुघस्य भागदुघः परिवेष्टा तस्य
भागदुघस्य परिवेष्टुर्गृहे पौष्णश्चरुर्भवति अथ श्वोभूते भागदुघस्य गृहान्परेत्य पौ रामः ९
ष्णं चरुं निर्वपतीति श्रुतत्वात् भागमंशं दोग्धीति भागदुघः परिवेषकः पदा भागदु

घोषाणं पाणिभ्यामुपपन्निधाने त्रिष्प्रवरणात् । इह कण्ठमप्येति हकारमुपधत्तं यो राजन्यः पा
तं षष्ठमागं प्रजाभ्यो गृहीत्वा राज्ञो दोग्धीऽजयन्तीति भागदुघः इति माधवाचार्यः ऐ
न्द्रे यजमानस्यासावावगो विकर्तेगृहे भ्यो गवेधुकानां रौद्रं चरुं भवति तांश्चरुं
याग वेधुका अभवन्वा यागो विकर्तुर्गृहे भ्य आनीयन्ते असानावापती त्वष्टावायो घत
पतिः सभा दिह्वन्तां गां विहन्ता नत्रिदृतिगो विकर्तेः अपरे तु अस्यावापो स्यगोप्ता गो विक
र्तेः कृपुक इत्याहुः अस्यावापो स्यसेप्ता अस्यगोप्ता वा घृतकारः गो विकर्तो मृगयास
हायभूतो गोहिंसको व्याध इति माधवाचार्यौः अयथेवाभूते स्यावापस्य च गृहेभ्यो
विकर्त्ते स्य च गवेधुकाः संभृत्य सप्तमः न स्वगृहे रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपतीति श्रुतेः ग
वेधुकाः आरण्य गोधूमा इति माधवाचार्यौः न दैवं सच्चस्यान्वयः यजमानस्य गृहे अस्या
वापगो विकर्तेर्गृहेभ्यः संभृतानां आहृतानां आनीतानां गवेधुकानां रौद्रश्चरुः हशमं रत्न
हविर्भवतीति चतुर्गृहीतं जुषाणो आज्यस्य वेत्विति हूतस्य हूतः पाशागलः प्रहे यन्त्र
यस्तमर्थान्तरं अन्तेवाहीहूनः पाशागल इत्यायसंवः तस्य हृतस्य गृहे चतुर्गृहीतं
संस्कृतमाज्यं जुषाणो आज्यस्य वेत्विति मन्त्रे णात्वनीयेजुहोति अयोध्यो भूतेपाशा
गलस्य गृहास्येरअचतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाध्वनमाज्यं जुहोति जुषाणो धाज्यस्य वेत्वस्वा

हे०भा०१२ हेति महेयोवे पासा गत्स इति श्रुवणात् इति मंत्रेषु नइति स्याग: अथ पद्माहं रतलहविविध
११ ने निर्वपन: परिवित्तस्य कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानां चरुं हेममएषते निर्ऋतेतइतिजुहो
ति यास्त्रीपुत्रवर्जितायातिवर्जिताचसा परिवित्ती स्तुच्छने परिवित्त्याइतिकतुर्थी पञ्च
न्वे पंचमेवस्यागहेरखनिर्भिन्नानांचरवे वितुषीकृतानांकृष्णव्रीहीणांकृष्णवर्णानांव्री
हीणां नैर्ऋतं चरुं ई विहोमोजुहोतिमवति तं चरुमेषतेनिर्ऋतेभागइतिमंत्रेणजु
होति अथषष्ठोमन्तेपरिवित्तस्येगृहात्यरैर्नैर्ऋतं चरुं निर्वपति याचा अपुत्राश्चपत्नीसा
परिवित्तासकृष्णानांव्रीहीणांनखैर्निर्भिन्नंतं चरुं नैर्ऋतं चरुं हे श्रपयति सजुहोस
वतेनिर्ऋतेभागस्वंजुषस्वस्वाहेतिमंत्रेण परिवित्तेः वस्तुवर्णने परिवित्तापरिगता
निर्ऋतेस्या परिवित्तशब्दायविप्राहेके वसमामकात्विवरीकारच्छंदसः पुत्रादिभि:
परिवित्तासत्कापरिवित्ती यावैपुत्रास्त्री अपत्नीचनास्ति पतिरस्याः सेयमपत्नी
वनोनास्तिपतिरस्याः सेयपत्नी सापरिवित्तीपत्याथवयत्नं सकृष्णानांव्रीहीणां
मिस्रनेकगुणाश्रुतेरिदमेवोस्यजिवाकांड्खम् सजुहोसेखनइतिशुक्रपत्नीवंतव
षड्कृतवदेषमंत्रोड्खक: द्रव्यदेवतासंयोगेनपर्वत्रयागस्यविस्पष्टत्वात् त्रे राम
यसकास्तुनदेवतासंयुक्तेवाक्येचोदिताइतिद्रमिणं षोडशानांचवाचनिकाएवह ११

र्विहोमधर्मा इति विशेषः इति हरिस्वामिनः अपुत्रा अनुत्तरहिता राजपत्न्येव परिवृक्तीति
माधवाचार्यः वषट्कृते वा अथवा वषट्कृतेन वषट्कारेण कृतेन तस्येष तेनि ऋत्विग् इति मंत्रे
णाजुहोति तत्र स्ववाक्यजनितं च वा जुहोतीति यजतिष हो च स्वाहाकारवषट्कारद्वयोः
समुच्चयो भवति सूक्तमपि पागवत यथासंख्यं दक्षिणा उक्तानां अग्नयेनीकवते स्वा
दीनी नैर्ऋतांतानां द्वादशानां रत्नहविषां यथा संख्यं क्रमेण दक्षिणा अभिधीयंते हिरण्यं
प्रथमे रत्नहविषि अग्नयेनीकवत इति अ हिरण्यं दक्षिणा तेमहस्य स्य हिरण्यं दक्षि
णा इति श्रुतेः शितिपृष्ठः वार्हस्पत्ये चरौ द्वितीये रत्नहविषि शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणा तस्य
शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणेति श्रुतेः शितिपृष्ठः काव्ये शुक्लस्य वर्णवाची प्रसिद्धा अभिधा
नेषु वंशि शितिकृष्णः पृष्ठावंशोय स्यासौ शितिपृष्ठः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठ इति हरिस्वामिनः
माधवाचार्ये च शितिशुक्लं पृष्ठं यस्य स शितिपृष्ठ इति शिति धवलमेवकाविसभि
धानात् ऋषभः तृतीयस्यैन्द्रस्य ऋषभो दक्षिणा तृतीये तस्य ऋषभो दक्षिणेति
श्रुतत्वात् धेनुः चतुर्थस्यादित्यचरोर्धेनुर्दक्षिणा भवति चतुर्थे तस्मै धेनुर्दक्षिणेति श्रु
तेः अश्वः पंचमस्य वारुणस्याश्वो दक्षिणा तस्याश्वो दक्षिणेति श्रुतेः पृषन् पृष्ठे
हविषि माहते पृषत्त्विषित्वं वर्णो गौर्दक्षिणा तस्य पृषन् गौर्दक्षिणेति श्रुतत्वात् ष्ठ

दे·भा·१२ लोनड्वान् सप्तमेह विधिसावित्रे श्येनोनड्वान् दक्षिणा श्येनोनड्वान् दक्षिणेति श्रुतेः श्येनेऽरुणः
१२ श्येन इव श्येवर्ण्णास्तेन यत्तवतीस्तर्ग्धवासेन श्येनस्तस्तो हिनः श्वेतर् निहरिस्वामिनः शु
क्लवर्ण इति माधवाचार्यः श्येत इवेति शुक्लवर्ण इति व्याख्यातत्वेन यमौ अष्टमेह विधि
आश्विने यमौ मत्ता जातौ सह जातौ द्वौ गावौ दक्षिणा तस्य यमौ गावौ दक्षिणे तौ हि स
योनाविति श्रुतेः अभावेनस्त्वं जौ यमयोरभावे अष्टमेह विधि अन्तं एवं जौक मज्ञातौ गावौ
दक्षिणा यदि यमौ न लिंदेय स्त्रीनगर्भौ वा गावौ दक्षिणास्यातां ताउस्तवपि समानयोनी
इति श्रुवराज अवस्त्रीनाव तु संज्ञौ गर्भौ पयोर्होः अन्स्त्रीनगर्भौ विसर्वेः नामधि समा
नयोनी मातृवैर्यावि शेषभावात् श्यामः नवमेह विधिश्यामो गौर्दक्षिणा तस्य श्यामो
गौर्दक्षिणा तस्या सावेवं वं पुर्यो सौम्यं पुरं क्षितिश्रुतेः नचस्तुत्ते देवे श्यामस्य
रूपेष्पुक्ते वैवलोम क्लृप्तमेवेति अतः श्यामो द्विवर्णः शुक्लकृष्णमेरास्यर्थः त्रिदक्षिणा
त्रौक्त दशमं रत्नहविः रुद्रश्रवृत्वितद्दक्षिणा भवति तिस्रो दक्षिणाय स्यासौ त्रि दक्षि
णा ता तिस्रो दक्षिणा आह शितिवाह शितिवाहयोरन्यतरः शितिवाहः कृष्णवाहः
शितिवासः कृष्णपुच्छः श्वेतवाहः श्वेतपुच्छ इति हरिस्वामिनः एतयोरन्यतरो दक्षिणा राम०
तस्य द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितिवाह वी शितिवालो वा इति श्रुतेः असितेनस्वरः सितिः १२

शसः कफात्मा: इत्यर्थः स च न खर इव नखरास्ती स्पांकुं विनायः कनीनिकारूपोनमं
इत्याय इत्यर्थः अग्निर्नखर इति श्रुतत्वात केचित्न खरो ऽ परिस्वारः विशोको ऽ श इत्यर्थ
गृह्याहुः निःकोश इति माधवः वातहतन वद्धमसावयरां नत्ववा समयेन ताम्रावर्द्ध ए
वंविधं तत्ती यारक्षि रागारो इत्या अथ वा अस्यावज्ञउ यंतेन त इ स्यावयरां गो ऽ स्ति कारू
पंश्चवर्द्धं अप्रस्थायनपात्र मि निमाधवाचार्यैः न ह्यपि वा समयेन ताम्रावर्द्धं भवति
वातहतम्रास्यावरांप्रवर्द्धमिति श्रुतत्वात् उत्तरस्या कुवेष्टितं धनुष्प्रमीरूराफ सेष्वका
लोहिः नउलीष्टं उत्तरस्य एकादशाध्वरत्नह विष्णुतुर्गहीनेतामरूपस्यपक्ष्मणावेष्टि
तं धनुर्द्दिसिरागा कोशकारवेष्टितपक्ष्मणावेष्टितमस्मते मण्डपिवेष्टितमितिकेचित्
पुष्पमावः ग्लावुवावकस्यपरो अजगरचर्मवाचकः इत्यनेन तेन वेष्टितमिति तथा
सेष्वपि सहितावर्मस्त्वापश्चर्मं मयोभमत्वार्थुधवः शरद्यां ऋरर्मभत्वाइत्यर्थः तथा लो
हितोरक्तवर्णाउल्लीषः शिरोवेष्टनं तत्परक्षिरागासुख्मवेष्टितं धनुष्वरीमयावारणवंतो
लोहितावुल्लिषयत्न इहितरस्य भवतीति श्रुतेः कृष्णपरिपरापपक्ष्मलानमस्य उत्तम
सद्दाहस्यरत्नह विष्णोने कर्नत्वरोऽः कृष्णकृष्णवरागो ऽ ः परिधरी कृष्णाजीरगा अपह
तापर्याग्निरी परिसमंतात्प्रतिमेनि एवं धर्मो ऽ ः व्याधिपत्तेसर्थे एवं विधाद क्षिरागाभ

भा·दी·२२ वति अत्र श्रुतिः तस्य हविरिणा हरुस्मागो यः परिवृत्तीं पर्वीतिरिति यानि वृत्तीं वाह मामेघ
१३ शायां वात्सीदिति नैर्ऋतं चरुं समाप्य यजमानः परिवृत्तीयस्थे वमाह मेघशायां वात्सा
13 त मडुन्माप्वेसस्यर्थ तनलखवचक्तदिति तामाह मामेघे शायां वात्सीदिति श्रुतेः मा
मेअघाईशायांइति छेदः हेपरिवृत्ति त्वं अद्य मेमम इणायालेऽस्मेर्य मत्स्वामि मावात्सी
त माइङ्गापुदुधेत्यर्थः ततएवमुक्ता परिवृत्ती ब्राह्मणा गृहे गत्वा निवसति न हि तत्र
राज्ञः स्वामित्वमिति तदनंतरं सोराजा सर्वस्वं ब्राह्मणावज्जीमिति सोमा दे नव्युरुश्च
रुपयसि शुक्लवत्सायाः अनन्तरं मागुक्तेमाहत्त हविर्निरुचरया कालंशुक्लवत्सायाः
शुक्लगोपयसि सोमारौद्रश्चरुर्भवति उपरिष्टादुक्ता सोमारौद्राय जनेन सम्बंधाये
श्वेतवत्साये पयसि शृतोभवतीति श्रुतेः सर्वमेवपयः संपादनस्योपसर्जनीः कार्याः
उपरिष्टादिति कालस्तत उपरिष्टात् रत्नानामिति सर्वषां यागानामित्यर्थः सोमारौद्र
णावहरुणा कुत एतत्पयसि शृतोभवतीति पयसोधिकरणस्य श्रवणात् वहिर्द्वा
धारः अथ तेषु पुरोडाशस्य कपालाधारः तत्रैव संपत्त्रेकरणस्य अथ संयोगस्पषपसर्ज
नीभिरिति नाधिकरणं सर्वेषु यजनीयस्वाहनिकालमु पौर्णमासं स्यादविरोधा
दिति हरिस्वामिनः सैवहविरिणा यस्पायपयसि चरुः कृतः सैवशुक्लागोः शुक्लवत्सा अ राम १३

स्यसौमारौद्रस्यहविषाभवति तस्यैवैष श्वेताम्वेनवत्साद्दिराणेति श्रुतत्वात् अनन्तवाणो
व्ययशाययजेत योऽन्नाद्यतो पिपर्थ्यतो यं पत्त अन्नभ्यावेश्मनस्तत्वात् पुष्पदिपद्ध वि घनद्रव्य
र्थः एवंविधोपिसन्न अयशाः नविद्यते यशः कीर्तिर्येस्यासव यशाः यशः प्राप्नुये न्योपि
दृढहितः सोमेनसौमारौद्रेणयजेत राजसूयाद्दाहिनैमित्तिकोयंप्राप्तराष्ट्रश्चोगन्धयेते·
सहेनापियजेतयोऽलं यशसेसन्नयशोभवतिपोवाअनन्वानःसोऽलंयशसेसन्नयशोभव
तीतिश्रुतेः य यशसेअलंयोग्यः सन्नयशःयशस्वीनभवति सद्व्रतनरापन्नेनसौमारौद्रेण
यजेतस्यार्थः अयंचतस्यजनीयेऽह निश्चाश्राव्यारंभणीया सर्वे को भवति किलासावाधेरु
किलासासिधाः व्याधिविशेषः श्वित्रइत्यस्य तद्बाधकं निवर्त्तकमहीयं सौमारौद्रं यहरूपं
कर्मभवति अनेनसरोगः शाम्यतीत्यर्थः तुशब्दोऽपार्थेवार्थेवा मैत्रावार्हस्पत्यवत्सकं
रावपात्रे श्रामत्रइतिकर्के यजनीयेऽह्न्येवकालपुनां इतिहरिस्वामिनः ततः सौमारौ
द्रानंतरमैत्रावार्हस्पत्यस्यचरुर्भवति अथमैत्रावार्हस्पत्यंचरुं निर्वपतीतिश्रुतेः अयेति
कर्तव्यतामाह वार्हस्पत्यसमधिश्रित्यास्वस्थीवास्वयंमन्थाप्राग्वृहीत्वीशारवातसातेगा
पिधानि वार्हस्पत्यंचरुमधिश्रित्याम्वस्थीपयस्यवद्धसंवधिनी प्राच्यांप्रसन्नादुदी
चीवाउदीच्यांप्रसन्नावास्वयंमन्थाअपरशुच्छिन्नाशारवानसासेपानस्थाअम्वयशास्वा

दे॰भा॰१४ या: पात्रेणानेंवाहस्पत्यं च रूपविदधाति इदं करोति तस्माद्या स्वयंप्रशीर्णा अश्वत्थीयां
१४ शाखा प्राचीवोदीची वा भवति तस्यै मैत्रं पात्रं करोमि इति स्कंतत्वात् एतच्च पात्रं च रूध्व
14 यणार्थत्वात् निर्भरत्वात् च अरत्निमात्रं कार्यं विनाद्यपयपेठाज्यवत्वाहि स्वयंजातं मात्रं मा
सि अपात्रे तस्मिंस्त्रविकृतास्तदुत्पन्नक्रियायावपति विनादो दधति स्वयं मयी भस्तुर
व्येनवपदोरध्यपरः तस्मादध्यपदुरादधि पदुराणी विनादास्स्वयं जातं नवनीतमात्रं तत
स्मिन्नेवेभ्रस्वे पात्रे आसिञ्चनं च धिष्ठानं निर्णयेन स्थूलास्तंडुला क्रियायमेव च
र्थं भावयति प्रक्षिपति अतश्च यथा विशेषस्तैत्तिरीयके श्रुतः श्वेतवैः श्वेतवत्साये दु
ग्धे स्वयंमूर्जे इति अव्यातनव्य रधि विनाद आसिंचरं पयुक्ताव ध्यायेदी पितत्वा आहव
यत्वय मुष्टितेन राज्ञे भवतीति मूलकमाह धान्यं तंडुलां कुर्वंति सपेणी पादः सः परिभिन्ना
स्तेवाहस्पत्याय स्थूती पादः सो परि भिन्नास्ते मे चार इति तथा अथ वाहस्पत्यं चरु मधि
श्रयति तेमैत्रेण पात्रेणाभिदधाति तद्राज्ञमानयति मंत्तंडुलं वा नावाहव्यातीति वक्ष्यते:
अपातनव्येति सामर्थ्या सर्वमेवा तं च नीयं नेत्र संकोचने आज्यप्रक्षेपणो आनत्या संको
च घनीकृत्य तत्त्रोयीनीभूतं दधि विनादे आसिच्य नटनत्तो विविधं नाट्यव्यासो त्म संस्कर राम
वमिति विनाशाके न वर्तिरुच्य तेतत स्मिन्नप्रक्षिप्य चरं पयुक्तानंदति न दूष्ये भाव धारे दी॥ १४

पिनष्टे आह इडागतो पदः क्रियासमभिहारे कस्मात् पिनष्टे प्रसंगः इत्यपि नत्वं श्रमनर्थं धा
वितमं आह प्रेष्यपध पुरस्तात् के विहासितं धावत्वमनेन रथेनेति ततं तत्र स्वयमुप
तमुक्तं तनवनीतेन ततस्तस्य कार्यं भवति अभिदिग्धमेव कृतएततत् नवनीतमाज्यमि
ति भिन्नार्थयोः सामानाधिकरण्यात् अन्यतरत्वसंस्करणाच्छ्रयणीया साज्यवत्रेभा
ज्यशब्दे कार्यत्वसंस्करणापुक्तान मुख्येन नवनीतशब्दे विकारत्वस्याप्रमेयार्थवादत्वे
ऽपि समर्थो भवति यदि मध्यन्तं करणाय त्वानेष्यते नतु निर्दिष्टमुत्तरानेष्यनेन तस्मा
त् निर्दिग्धमेव नवनीतमेव त्वाकार्यं स्यादित्यर्थं इति हरिस्वामिनः अथायं नवनी
ते विशेषः श्वेताश्वेन वसंक्ता हतोदहति नत्स्य वस्त्र्येन यागेन परिवहति नत्स्वयं
मथितमात्रे विषजेति तन्स्वयं विलीयमानं मात्रं भवतीति द्विधा तंडुला निस्यादि ।
अणीयांसः अणुतराः स स्थूलतरा स्थवीयांसः स्थूलतराः तानि विशिनष्टि अपरि
भिन्ना ईषद्विभिन्ना सकला इत्यर्थः कृष्णा रागः रागतो भवति स एष मेत्रेष्व
ह्यम्योव स्यात्तेगनेन तापेनैव श्रुतो भवति अत्रच मेत्रवर्षो नाम तंडुलानां पव
सिक्के रन्नेकर्तव्यं अन्यथापाकासिद्धेः अथ वा हस्य संचरं नमधिश्रयतीति प्रकृत
सप्तषष्ट्यशीतावप्रपथमेव हरोवा एषयोग्निना प्रज्ञोपषमेत्रो यदृष्णरागास्तत्तस्मा

दे·भा·प्र ह्ष्मणा भवतीति श्रुतेः बार्हस्पत्यं चरुं वर्त्स्यन्श्यामासीमधिश्रयति सहोदकेन मैत्रेण
१५ पात्रेण सामर्थ्यान्मथ्येनालिकावबत्ता अपिदधाति ततोऽत्र मैत्रे पात्रे आज्यं दधीत्यमा
नयति मैत्रस्य तं तण्डुलानावयति द्रव्यस्य ह्ष्मणा वस्थालिकागतेन अथ सामर्थ्यादेव
15 वास्मिन् प्रतपायेस्थालिकया बार्हस्पत्यं तं तण्डुलानावपत्यस्मात् इति हरिस्वामिनः
अत एवाह अनिष्ठानितरस्मिन् इतरस्मिन् बार्हस्पत्ये चरौ अग्निष्वात्तान्निशरावेण
ततस्तस्मात्तण्डुलानावपति मैत्रस्य पयस्यानन्तरं अनेन क्रमेण स्त्रवकरणात् एके
मन्यन्ते हविर्द्वयस्य वचनादेकप्रदानं भवति यागस्यैकत्वात् तयोरुभयोरेव यं न्याह
मित्रावरुणस्य निर्वापमन्वृहस्पत्याश्चापाह मित्रावरुणस्य नायजेति वयहूतेजुहोतीति
श्रुतेः तयोरिस्माद्दि भागयावस्नेन पृथक्स्थापितत्वात् धानेषिप पत्काशे निवर्त
यति मत ध्रुव तथाच देयेप यो भाता मंगु ष्य पर्व मात्रमवधावदाने भवस्येवं पूर्वाह्णे विहा
नमिति निर्वापेत्वत्र पक्व एवचतुर्थीकोद्भव एक एव स्वयं यागो यमैत्राबार्हस्पत्यमिष्
ट्योर्थः त्वाः तस्यवचनाम्नातागोपयकृतावितिहरिस्वामिनः गौर्हिरणा अत्र मैत्रं चाह
स्यतेषु गोर्हिरणा भवति अभिषेचनीय दशपेययोर्हिरण्यान्तरे देवयजने अभिषे
चनीय दशपेययोर्हिरण्योत्तरे देवयजने भवतः हिरण्यमभिषेचनीयस्य अभयामे राम· १५

षेऽभिषेचनीयस्यादेव यज्ञं दक्षिणां भवति फाल्गुनादारभ्यायं यस्येति अथाभिषेचनीय
स्यारंभकालमाह फाल्गुनीयस्य यजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते फाल्गुन्याः पक्षेणेतिपद्यज
नीयं चैत्रशुक्लप्रतिपदि तत्राभिषेचनीयाय दीक्षत इत्यर्थः तत्रैव फाल्गुनीयजनीये दीक्षत
इति श्रुतं तदयं फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि सैव दीक्षत इति श्रुतेः अंगभूतदीक्षणाहाराणां गि
नः सोमयागस्य पक्षोऽनाद्दृष्टः स वा यमभिषेचनीयो नाम यागः इत्युक्तरीत्यापनेऽभिषेच
नीयस्य दीक्षेति हरिस्वामिनः तन्मते चैत्रशुक्लपक्षस्यैवं योजनीयं फाल्गुनमनन्तरपक्षेऽयं य
जनीयं फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि तत्रेत्यर्थः हरिस्वामिनानु फाल्गुनीयजनीये दीक्षत इ
त्येवमेव सूत्रपाठः प्रतिदर्शितोऽस्ति अयं छंदोगसूत्रं स वत्सरादूर्ध्वमभिषेचनीयेन यजे
त तस्मिन्नेव काले फाल्गुनीयस्य स्वप्रथमायामित्यर्थः तस्मिन्नेव दीक्षा एके सर्वः है इ
तिगोतमः तथा सत्यभ्यारोहणीयस्य होएकाभ्यारोहणीयस्य नित्योऽभिषेचनीयस्येति·
शांडिल्य इति ३ भार्गवो होता अत्राभिषेचनीये भार्गवो भृगुसगोत्रो ब्राह्मणो होता भव
ति सर्वस्मिन्नपि राजसूये भार्गव एव होतेति कर्मेत्सूत्रयोरस्ति पंचापवर्गः पंचभिरहो
भिरपवर्गः समाप्तिर्यस्यासौ पंचापवर्गः अभिषेचनीयसंस्तो यतः पंचापवर्गो भवति
तथा चैकाहस्ता निसूद्धयएकास्तुत्येति सिद्धं तत्र विशेषमाह सामंत्रो ताद्देधमुपन

द॰भा॰१४ स्यैकस्यैकं ब्रह्मागारे निदधाति उभयसाधारणमेव सोमं क्रीत्वा सोमविक्रयिणः सका
१६ शाद्धिरण्याहरणानन्तरं तं सोमं हविर्धानमुपनह्य योऽसौ सोमोपनहनः स एवं एव धावयितो सोमो
यदुत्थानसाधारिवहनं शालीसमीपे शकटस्थापनं तत्कृत्वा नयोः सोमयोः स सोमं ब्रह्मा
16 गारे ब्रह्मणो निवासगृहे निदधाति दशपेयार्थपत्नेन स्थापयति सह सोमो क्रीणाति। इति
शाखान्तरे द्वयोः सोमयोः सह क्रयः श्रुते साधुं इति यानं तु एकस्यैवानया हि अथवा
राजानं क्रीत्वा हविर्धानमुपनह्य परिवहन्ति ततो द्वैमासं घामासाघ प्रचरस्य यदपि योऽसौ ब्रह्म
णो गृहे निहितो भवतीति श्रुतिः अत्र हि भगवान् मिनः अभिषेचनीयकाले राजानं क्रीत्वा भि
षेचनार्थस्य वचनात् स पुनर्वेधा अधिकरणविचारेऽयाप्रसवः एकमेव द्वयोर्वा समादि
धाविभक्तत्वधानसाधारिवहन्ति ततोर्ध्वं सोममासं घामासाघाभिषेचनीयेन प्रचरन्तीस
भिषेचनीयगतार्थं च चलं अथ यदपि योऽसौ भागः सोमस्य ब्रह्मणो गृहे पर्युष्ट मात्र एव नि
हितो भवतीति श्रुतं तस्मात् अत एव वार्योपस्थानमध्वादशपेयार्थं मासं घामासाघानि ध्ये
न प्रचरन्तीस्य भिषेचनीयसोमस्यैकैकैर दशो दशपेयसाधनत्वेनापदिष्टः अः संघसाद
नेनयागद्वयं संस्कारेण सर्वत्र धासकलवमसवत् एवं च दशपेयस्यक्रयपदेवनास्ति कुतस्त राम॰
दपकर्षात् प्राचामं गणनामयकर्षः एकनेत्राभावस्तत्साधारण्पाडत्तरेषां ततश्च सह सोमो १६

क्रीणांतीस्येव छखंतरमार्ग्मस्य सत्यकारे णानं चावाये विनाकृतेति दृष्टव्यं तथा पितृदेश
भेद्दत्तत्रमेदैवेवायं सस्यापि सर्वमयस्पदे शभेदो नास्ति तस्यापि वचनारभ्यासद्दृष्टस्त
स्यादयकर्षेप्यद्रक्षेयभाविता तथासनि ष्यादिभेदेनैव दर्शयस्यभिधेयतीयचोदस्वसा
नीयंत्त अत्रसोमोपनहनादिकं हिरण्यसंपादनीयं सोमोपनहने आहर सोमपर्याय
हनने आहर सोमपर्याणहने उस्त्रीविवेचत्वेयमत्र:कार्यैः न्यग्रोधसंस्कारपसेव सोमन्य
योधोपनहनानीस्येवं प्रयोगः अत्र सिद्धस्य ब्रह्मागारस्य निर्देशात्सर्वत्रनुअनिय
शीत्तस्य दक्षिणतो बहिर्वेदि ब्रह्मणो प्रवेशनार्थमगारमपश्यं भवतीति यतीयते द
तिश्री अनंतयाज्ञिकाः ब्रह्मणो निवासगृहमेव ब्रह्मागारमित्याहुः तदेव पुन्यते अ
ग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदेवसूहवींषि निर्वपति यज्ञे प्रेषाणि अग्नीषोमी
यस्य पशोः पशुपुरोडाशमनु पशुपुरोडाश निर्वपणानंतरमेव वस्यमाणान्यष्टौ दे
वसूहवींषि निर्वपति नाभिचयज्ञे प्रेषाणिभवंति पशुपुरोडाशमनु विधानात्पशुपु
रोडाशस्यैव प्रैषवत्ता न त्वनुभावित्ते सत्तद्धर्मेनाशंकानिवृत्यर्थमिदं वचनं एषां
वोपं स्रुक्यागमिहिनं देवसूदेवद्विकारहवींषी त्साधिसवे दीक्षन्ते सउपवेसथ्येयीषो
मीयं पशुमालभ्यन तस्यैव वपायाश्च वपोद्धे। षोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति

दे-भा-११
१०
नद्युतेस्य स्थाने हवींषि निरूप्यंत इति श्रुतत्वात् नानाबीजे आशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवाया
शाशुकाः पुनः प्ररूढव्रीहयः पूर्वं छिन्नाः संतः पुनराशु संभवंतीति पुनरा आशुका इति प्राप्ते आ
शुका इति निरूढः सवितुः सत्याभिनः आशुकानां व्रीहीणां सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादश
कपालं वा पुरोडाशं निर्वपति आशुकानां व्रीहीणामिति श्रुतत् आम्नानामग्नये गृहप
तये अग्नये गृहपतये आम्नानां व्रीहीणां मष्टाकपालः पुरोडाशो द्वितीयं हविर्भवती
ति विशेषः आशवः त्वरिताः प्रसूयमाना ये व्रीहयः पच्यंते आशव इत्याभिधीयंते अग्ना
ग्नये गृहपतयेष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपत्याम्नानामिति श्रुतेः उत्तरेषु चरवः इत उत्त
रेष्विष्टिचरवो भवंति अत एवाग्नेयः पुरोडाशः सर्वे को हो पुरोडाशो भवंतीति प्रतीयते नैवा
राः ह नैव श्यामाकः सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं निर्वपतीति श्रुतत्वात् नैवारो बृहस्प
तये वाचे बृहस्पतये वाचे देवतायै नैवारो नीवारश्यामाकारण्यानां व्रीहीणां चरुं स्तु पंचदे
वसूहविर्भवति नीवाराः स्वयंजाता आरण्या व्रीहयः तेषां विकारो नैवारः अपां बृहस्प
तये वाचे नैवारं चरुं निर्वपतीति श्रुतेः हायनानामिंद्राय ज्येष्ठाय इंद्राय ज्येष्ठाय हाय
नानां चरुः पंचमं देवसूहविर्भवति हायनाः रक्तशालयः जहत्सु इहकमनि? हायनाः इति हाय राम
नाः सर्वव्रीहिकालयोरिति वपक? प्रसयांतः अथेंद्राय ज्येष्ठाय हायनानां चरुं निर्वप १०

17

नीतिश्रुतत्वात् अत्र संवत्सर पाकिनो व्रीहयो ऽत्र तिष्यात्तिकाः तथा माधवाचार्य इति
अथ त्वगुणकार्ये ह्यवदायनानां संवत्सपक्वानां रक्तशालीनां चरुं निर्वपेत् संवत्स
रपक्वानां अत्र गुणकं ह्यो गन्त्वसु वपाद्यति अथ यवदायनमामिति संवत्सर पक्वा
व्रीहय इति यत्र एता अतिष्ठा अतीत्य षष्ठ्यं ओषधयः चिरकालेन पाकाशङ्का द्वैध्यन्तिष्ठाः
सर्वा नन्ति कर्म रुद्राय पशुपतये गावेधुकं चरुं भवति रौद्रं गावेधुकमिति मानुष
त्वात् जलजानाहनात् रुद्राणां श्वेतानि फलानि गवेधुका इत्युच्यन्ते अथ रुद्राय पशुपत
ये रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपतीति श्रुतत्वात् नावो मित्राय सत्याय मित्राय सत्याय देव
नाय नावं चरुं भवति अकृष्टपच्या व्रीहयो नाम्बाः तेषां विकाराणां विकारा नाम्बाः
अथ मित्राय सत्याय नाम्बानां चरुं निर्वपतीति मन्त्रस्य अयं नाम्बानां भवति वरुणा
य दत्ता ओषधयो याः कृष्टे जायन्ते ये ते मैत्राय नाम्बा इति श्रुतत्वात् इति शब्दः समा
सोऽर्थ समहवींषि समाहानीत्यर्थः एतेषां सर्वेषां नानाबीजत्वात् पृथक् पृथक् अन्ने
षु षरुणाद्यः संस्काराः संमन्त्र्य कर्तव्या लिखितः प्रावर्त्तन्माह उत्तमेन चरित्वा स
वित्ता स्वेस्मा ह यजमानाय अरुं स्विष्टकृतं गृहीत्वा देवसू हविषां मध्ये उत्तमेनान्तिमेना
न्यथमेन वरुणाय धर्मपतये इत्यनेन वाहरणेन चरुणा चरित्वा प्रव पयजमानं

दे॰भा॰१९ समीं गत्वा सव्येपाणिनोत्तत्त्वौक्षत्वाहस्मितं यजमानबाहुं गृहीत्वाध्वर्युः सवितात्वा सवाना
१९ मितीमं मंत्रमाह ब्रवीति आ पाणी बोमीयेशी कुशोज्झशेन प्रचरन्ति तत्स्थानिष्ठ एव विषस्त्र
म्भवत्यैनेह विर्भिः प्रचरन्ति पदैनेहविर्भिः प्रचरत्य पैनेदस्मि वाह वसिपघृजयन्ति सवि
ता त्वा सवानामित्यादि श्रुतत्वात् सा विवित्वेनैक यजमानके सर्वेषामेव नवाद्य
हरणादीनां क्रमेणास्य संस्कारत्वात् नामास्य गृह्णाति मंत्रे यथास्थानं मंत्रे सवितात्वास
वानामित्यस्मिन् कण्डिकाद्वयात्मिके मंत्रे यथास्थानं अस्य यजमानस्य नाम गृह्णाति इ
ममेमुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमिस्य चरममित्यस्य स्थाने द्वितीयांतं यजमानस्य नाम गृह्णा
तीत्यर्थः मातापित्रोश्च मंत्रे यथास्थानं नाम गृह्णातीत्यनुवर्त्तते अस्मिन्मंत्रे यथा
स्थानमस्य यजमानस्य मातापित्रोर्नाम गृह्णीतात् तत्र अमुष्येत्यस्य पदस्य स्थाने य
जमानपितुः षष्ठ्येकवचनांतं नाम गृह्णाति अमुष्यै इत्यस्य स्थाने यजमानस्य मातु
श्च तु षष्ठ्येकवचनांतं नाम गृह्णातीत्यर्थः कारणानां तु मातुरपि षष्ठ्यंतमेव समार
म्नातमस्ति अत्र कण्व संहितायां मंत्र म ॰ अस्यैको ख्ये विशः अस्यैवां वाख्ये वि
शः इत्येव द्वयोरेव जात्योः पाठनोंतयोरेवाजार रोमाह आह यस्यां जातो राजा भ राम॰
वति देशस्थानवस्थितत्वात् तस्या जनपदजातेः राजा भवति तस्या जाते ॰ मि गृह्णा १९

र्णा

२ त्या

ति अस्य कौरव्ये विशे अस्य पांचाल्ये विशे इत्येवं एषवः कुरवो राजा एषवः पांचालो रा
जेति गा अस्य विश इति यस्य विशो राजा भवत्येषवो मी राज्ञो दिष्टत्वात् अस्या
र्थः यस्य विशो जनपदस्य कुरुपांचालादी राजा भवति तस्य एवेन मेन दाहेति व
चेन अस्य पंचालादिकायविशे इमुमुवध्व मिति मंत्रपि संबंधः एतच्चास्मात् श्रौ
काश्मिन्नमथेत्सुस्त्वपेमुच्यते नपुनस्तज्जनपदराज्यमेव फलमाशास्यते सर्वमायु
मुपजीव्यं करोतीत्याद्युत्तरेणतो घोरात्ताकरादिना अनुपजीव्यं सोमराजा दीतियो
यं सोमो यागसाधनं सर्वात्मराज्यन्नाममात्रेण परिचरणीयत्वेन राजानं निर्दि
नासु भ्विदस्यासी स्वभिमायः तथाच स्मृतिः राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति
एवमाग्नेयविशेषस्त्रगराजा वा गरा राजा मुस्ता राजा पुंड्रराजा कलिंगा राजेत्येवं नैन
देवसंबंधिशब्देष्वारागावाऽवचनाते कार्यकुतः देशस्यानवस्थितत्वात् कुरु
पांचालजानीयेरेव राज्ञः सयः कर्तव्यो नान्यदेशीयैरित्येवं चिन्तदेशस्य व्यवस्थानास्ते के ४
नास्तियतः अतो अस्मिन्देशे राभवति तद्देशसंबंधित्वेनाभयत्र नामयदृशो अस्य
कौरव्ये विशे अस्य पांचाल्ये विशे एषवः कुरवो राजा पांचाल्ला राजेति नुयः कारवसंहि
तायां पाठः सम्प्रदर्शनार्थ एव देशसंबंधेन प्रयोगाः कर्तव्या इति नतु नयोर्नियमार्थ

दे॰भा॰११ इति वै छावनः एष वै भारता राजेति आ यत्तं वेनतु राजविशेषे राज्ञ नवहना मयाल
१९ रामुकं अथैनं रश्मिप्य आवेवयेयवो भरता राजेत्येषवं कुरवो जेति कौरव्यमेषवः
पंचाला राजेति पांचाला समेषवः कुरूपांचाला राजेति वा कुरूपांचालसमेषवो जननतार
जेत्यस्य चातार इति का स्या यनेन लिह संवेसग्रस्योक्तं यस्याश्च जेना राजा भवनी त्वा
दि अथेदं चिरयते किमत्र पशुपुरोडाशांतं त्रस्यात उत देवत्र हविषामिति तत्र
सचैतो वरदेवपक्षो परिग्रहत्वाति पशुपुरोडाशांतं त्रे प्राधान्या अत्र पुरोडाशं तंत्रे स्या
न कुतः प्राधान्यात् पशुपुरोडाशं तंत्रमध्ये देवसह विषां पक्षि सत्वादित्स र्षे कपप
शुपुरोडाशं तंत्रमध्ये मक्षपवरति वरं न मनु विधानात् नहनु देवसोकं हवींषि प्रि निरू
प्यन्त इति न पा अग्नीषोमीयेण पुरोडाशेन प्रचरति तस्मा निष्ठ वस्ति पवव हि पष्ठ कौर
व स्यषतेन हविर्भिः प्रचरति यदेते हि विर्भिः प्रचरस्यषेन मिसत्र पशुपुरोडाश सत्कमेव
स्विष्टकृतमवध्यर्थस्तेनानुवदति अतः पशुपुरोडाशस्विष्टकृतामध्ये देवस हविषा
पक्षि सत्वात् पशुपुरोडाशं तंत्रमेव देवस हविषां भवती ति एवं पक्षः सिद्धांतन्मा हर
नरेषां वाभ्यस्यात वा पार्वः एवं पक्षानि रा सो अत्र तरेषां देवसह विषामेव तंत्रं स्या राम॰
त न पशुपुरोडाशस्य कुतः प्रबलत्वात् देवसह विषां बहुत्वात् विप्रतिषिद्ध समवाये १९

19

ष सा स्यान्नसधर्मत्वमिति तन्न्यायात् बहूनां बलवत्वाद्देव सहविधानमेव वर्त्तं त्र्यम्भवति अ
पवादाशङ्को विकल्पार्थ एव मुख्यत्वाद्दोषयोराऽशिकं तन्त्रम पत्न्यादादेव सह विधा
मिति [illegible] स्विष्टकृद्गुतोऽग्न स्विष्टकृद्गुतो पि हि विकल्प एवं प्रतीयते यत्तदभव
या स्विष्टकृद्गुत्तिवर्त्तते कराव शाखायां हि यज्ञे प्रैषः स्विष्टकृतस्य पद्यते आश्रावा
ताग्नये स्विष्टकृद्यजेति वषट्कृते जुहोतीति माध्यन्दिनानां च प्रैषः आश्राव्याहाग्न
ये स्विष्टकृते प्रेष्येति वषट्कृते जुहोतीति अत उभयथाश्रवणाद्विकल्प एवेति के
चित् मतं स्यात्तु ग्रहोतु रूपं स्वरं स्वपरे न त्वपशुपुरोडाशवदानानन्तरमुपांशु विति
६८ पशुपुरोडाशस्यान्तराद्येकमवदानमवदायाभिघार्य छागायाविकस्याश्राव्य पशुपु
रोडाशं कृत्वा प्रत्यागत्य सविता मे हविषामवारः तचापि प्रतिहविरवदानेस्विष्टकृते
देशेमुपस्तवदयात् भिघार्यापोवोस्याववान्यात् एवं सर्वेषां वा हरणाववदानानेन
उपस्तवदयापद्विरभिघारः बाहुपहरणानन्तरं चोपस्तरः समानो या श्राक्षिमिति
गुलं प्रेष्यप्रैषस्विष्टकृद्यागं कुर्वीत तदेवं सह विधानं चैतत् अग्नये स्विष्टकृते
नु ब्रूहीत्यस्यानन्तरं उक्तमेवा पत्नीर्यस्य पशुपुरोडाशः प्रभृति सर्वे हविषा पूत्तर
र्ज्ञेद्वदानाद्विवचनानुप्रवेशां सगुणाः स्विष्टकृद्यागकार्यः सहनैवैतासा

दे॰भा॰ २५ देवस्य देविकाहविर्देवतानां कर्त्तनं नमवतीति प्रागेव प्रपंचितं इत्थं तेषां गरुत्वनि-
२० स्तानयहणां वै सर्वेषां शेषकार्याणां मुपसर्पणं अनन्तरं च पश्चात् शेषदेवस्य हवि-
षाभागयरिहरणं नानेनैव स्वमार्गेण अभिषेकार्या अथ अग्नेस्तु तिर्यक् स्वमार्ग
प्रकारेण सेवा आपः संभरन्तीति प्रवरणात् एषु सप्तरात्रेन मित्तिकी रसंभवात्
पाओ यो निमित्त वशात्स्वाध्यं ते तानैमित्तिकाः यथा तर्हि स्वयमति गरुस्वानव वर्ष्याः
बुषाः गो हस्त्यार साधाः ता नैमित्तिवशात्स्वाध्यं ते तानैमित्तिकाः यथा तर्हि स्वयं गति
गरुत्वन पवर्ष्याः पुषुः गो हस्त्यार साधाः ता नैमित्तिकी रथा राजस्तपां स्वास्वा एव
स पाषाणानी एव सुन्तरे राविच्छिन्नागल्ही यात् कुतएतत् इत्तानीं आतपवर्षेण
देवनिमित्तस्यासंभवात् गत्वेमाः इत्यरात्सनैमित्तिकी रथोगत्वाद् इत्तानी मेव तत्र ग-
त्वा गल्हीयात् एषु वाचे षोडशेषु उंइयेरेडरस्वरेष्व सविकारे षु एकभिन्ने षु
पात्रेषु स्वमार्गेण आपो गल्हीयात् सेवा अपः संभरन्तीति मन्त्रस्य इंद्वेरपात्रे इति
प्रवरणात् सारस्वतो सरस्वत्यां भावाः सारस्वतीयः प्रथममो इंद्वेरपात्रे घर्षं
गल्हाति सरस्वतीरेव प्रथमा गल्हातीति श्रुतेः अवगाव्यावगाहस्य शोःपुर- राम
बाद पर्वी प राज्मीः अध्वर्युरेव गार्ह्यत्ययागादि क्रियते स्वयं प्रविश्य भवगाहते २०

जलेमविक्षस्यशोः अथवा जलेमविक्षस्यधर्मेऽधर्मे ज्ञिजिकात्वस्मात्सुनवरूषावेदेघिर
मतात्रयोपूर्वोपरोऽस्मीकलोको नोवयागोऽदुवरयोःपात्रेर्वीगच्छन्ति अथाधर्मेभ्य
तुर्गृहीतमात्रं गृहीत्वा योभ्यवेत्ति वधारमीमर्दितः पशोवापुरुषोवाभवेत्तेनोगच्छ
न्तीति अथाधर्मेभ्यतुर्गृहीतमात्रंगृहीत्वा योभ्यवेत्ति तधाऽमीमर्दितः पशोवापुरु
षवाभ्यवेत्तेनोगच्छन्तीतिश्रुतेः यावागृहीतमात्रमावस्ताअभ्यवेति चतुर्गृहीतंगृ
हीत्वाऽस्मीकलोकोलोकार्दितः अर्दंगतो विगच्छतः पशोवापुरुषोवाअभ्यवेत्तेजलेप्र
विष्टेनचास्यमानोसंघः लोकस्थोलोगच्छन्तीत्यर्थः स्यन्दमानाः नद्यादिस्थावहं
तआपः स्यन्दमानाऽऽदुत्पतेनोगच्छन्ति अथस्यन्दमानागच्छन्तीतिश्रुतेः प्रतिलो
माः स्यन्दमानानोवहन्तीनामिवाहं योयाआपप्रतिलोमावहन्तितागच्छेयात् अथ
माः स्यन्दमानानोमतीकर्ड स्यन्दन्तेनागच्छन्तीतिश्रुतेः अथपती॰ स्यन्दमानानामे
वायामध्येयाआपःअपवं निप्रवाहारूपसत्यमार्गान्तरेणागत्वापुनरपितस्मिन्ने
वप्रवाहेप्रविशन्तितासामयक्रम्यागच्छन्तीनामपायहृतांकर्तव्यमित्यर्थः अथाप
पतीर्गच्छन्तीतिप्रकृतेतस्येवारबापश्चिदेवपुनरपितस्मिन्नेर्भवन्तीतिश्रुतेः अ
पपसतीनद्याधियुज्यस्रोतोन्तरेणागच्छन्ती॰ एतस्येएतस्यानद्याःएवानदिकाअप

हे. भा. ४५ छिद्यन्ति यन्तं विदध्यानं गत्वा एवं नदीषु नर्मदत्रिणघोपयतीनां स्वभावः नदीपतिः ने
२९ दीपतिः समुद्रं तं गत्वा इति अथ नदीपतिं गत्वा इति वचनात् नदीपतिशब्दस्य स
मुद्रवाचकत्वात् तत्र स्थितानाम् अपाम् अविशेषेण ग्रहणं प्राप्ते विशेषार्थमाह सुधाः
21 याः सा समुद्र आपः सुधाः भवन्ति ता सामत्र ग्रहणं काले नैकं मुकुडघटितं ऊर्द्ध्व पातिः
उच्छलन्तीति सुधाः ताः गत्वा इति सर्वत्र विकत्थानं स्मान् कोऽयं वोच्छितोऽहं सर्वमुच्छि
नमद्दीकितं नश्यादय उच्छितोऽहं याभिः समुद्रमिरघ्रि इत्वे किंचनकोऽद्य उच्छि सोदी
र्घसर्वे गवत्वात् निर्वेकान्त पिसापश्चाहं इदानीं नरंता अपो गत्वा इत्यादि सर्वत्र निवे
ष्टाः निवेष्ट आवर्तः अंभसां भ्रमः इत्यर्थः तत्र भवा निवेष्ट्याः न घाते पञ्चदेशइद
कानां भ्रमो भवति तत्र स्था अपो गत्वा इत्यादि सर्वत्र अथ निवेष्ट्यं गत्वा इति श्रुतेः
निवेष्ट आवर्तः स हि नीचैर्निविशति इति प्राप्ते निवेष्ट इति छान्दसः प्रयोगः गर्भेवाए
गर्भेस्याहि अन्तर्व निवास्म भीमवीवगम्मएतत्र यानी वेर्वैतं ते तत्र स्थ निवेष्टा गर्भ
ह:३ इति उक्तं सर्वमानानामन्त्र स्थावराः पतत्मना प्राप्य इमानानां वहन्ति नामपाम ध्येयाः रामः
आः स्थावराः स्थिराः नवं हन्ति इति हृदस्य आद इत्यर्थः आ हिसेनम निकालमात पत्तेन क २९
हानि वृक्षा हिछा यथावद्भ्य इति प्रसता पोदेशः तस्मिन्न सातापेदेशस्यं मानाम ह९

यांमध्येयः स्थावराः स्थावरो हि स्तम्भतिकास्तत्र स्थाअयोगच्छन्तीत्यर्थः अथवा यः स्थिर
माभ्यामार्थे स्थावरो हि तेभवन्ति ग्रावाणो नापेनागच्छन्तीति निरुक्तेः अंतरिक्षास्तन्तिगच्छातपव
ष्णाः आनयेवंयेतीसानपवव्याः याआनपवव्याः मायन्तो अंतरिक्षास्थान्तिगच्छंमर्गि
पतनात्थागेवाकायास्तनतीशात्यगच्छन्ति अथवा यानानतिवर्षन्तिनागच्छन्तीति
ग्रक्रुत्यपेध्यावाण्वाआपोभवन्ति याआनयन्तिवर्षत्यपामाहिमांभवंत्यधेनागच्छन्
तीतिनिरुक्तत्वात् अपामाहिमामिनिवच्चनामवेदं ददृषुवंः अपक्षिताः पथिव्यांपात्तादि
नागच्छन्त्वाअनागतमेवस्थापनीयाइति एवमेवप्रपुष्करगच्छंमांपानागतंयास्थाः स
रस्वत्यमुच्यहिहरेसरस्वतीस्वामिनः सरस्याः सरस्तडागस्तत्रभावाः सरस्याःता अपो
गच्छन्ति अथवा वशंतीगच्छन्तीति निरुक्तेः वेशान्तः सरसीत स्थाभावीवेशान्तस्यावेशान्ती ः
कूप्याः कूपेभवाः कूप्याः तागच्छन्ति अथवा कूप्यागच्छन्तीति निरुक्तेः प्रुष्वाः प्रुष्वागच्छन्ति
ववाअवघ्याः यः हिमांभवन्ति सोकेप्रसिद्धाः नागच्छन्तीत्यर्थः प्रुषसेचने प्रुषंति
सिंचन्तोषधीरिति प्रुष्वाः अन्नाद्यस्योपकारिताः नव्यायसूत्रः इदंवाअसावादित्य
उद्यन्नेवयव्यायमग्निर्ति दहत्येवमोषधीरन्नाद्यं निर्दहति तेता आपाप्यवप्रुष्वः शम
यंति नहवाइहान्नाद्यंपरिशिष्यते यदेता आपो नाभ्यावपुरिति नाच्यपश्चमदेशेवहन्या
हीशीमच्छानिभवंतितत्रराचावाकाशादधः पतित्वानच्छाग्रेगुणानामहणंकार्यं अन्यथा

दे॰भा॰ गृहीहिरण्यमित्यत्रापि तथैव गर्भवेदनं कार्यं अश्मनां कृत्वा सुखेन ग्रहणं कार्यं शिष्टाचारात्
२२ तेन एवमुपायेन सुखाय ग्रहणं कार्यं अन्यथा गृहीतुमशक्यत्वात् मधु मधु च गृह्णाति अथ म
धु गृह्णातीति श्रुतत्वात् गोरुत्थाः उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवाः उल्व्याः गोरुल्वे गर्भवेष्टनम
श्मे आयो भवन्ति ता गृह्णाती सर्पः अथ गो विजायमानायाः उल्व्या गृह्णातीति श्रुतेः पयः
योऽग्धं गृह्णाति अथ पयो गृह्णाती सर्पः अथ गो विजायमानायाः उल्व्या गृह्णातीति श्रु
तेः पयः पयोऽग्धं गृह्णाति अथ पयो गृह्णातीति श्रुतेः घृतं नवनीतं तत्र अन्नं गृह्णाति
अथ घृतं गृह्णातीति श्रुतेः सारस्वसारयोः घृतानां सप्तस्थापयउपरिष्टाः अधुनायथाक
मेणतासांग्रहणमंत्रानुपदिशति सारस्वती गृह्णास्य पोदेवा इति अपो देवा इति मंत्रेणा
श्वर्युः प्रथमं सारस्वतीर्योगृह्णाति सारस्वतीरेव प्रथमा गृह्णास्य पो देवा मधुमतीरि
त्यादि श्रुतत्वात् जुहोतु तत्र एव चतुर्गृहीतानि द्वादश अर्ध्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पृथक् पृथक्
प्रतिमन्त्रसुतेरे रुत्तरेगृह्णाति उत्तरासु सारस्वतीभ्य अद्यं प्राग्उक्ता श्रुवसुवस्सहऊर्मिरसिरा
श्द्दास्या दिभिः स्वाहाकारान्तैः पृथक् पृथक् षोडशभिः मंत्रैः प्रतिमंत्रं कुर्यात् एवं षोडशास्व
एव चतुर्गृहीतान्यध्वर्युर्जुहोति ततश्चतुर्गृहीतहोमानन्तरं उत्तरे रुत्तरैः स्वाहाकारा
न्तैर्वृष्णऊर्मिरसीत्यादिभिः षोडशभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं क्रमेणापास्व एव जुहोति ता एवा गृ राम॰
ह्णाति पर्वमस्रुचतुर्गृहीतनहोमः पश्चात्तासां ग्रहणं अथ पयो गृह्णातीति श्रुतेः उत्तर २२

मंमंत्रेषु सर्वेषु मुख्येऽस्य स्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमानस्य नाम ग्रहणं कार्यं असाविस्य पनोद इ
त्यपरि भाषितत्वात् ब्रह्मण इमिरसी साद्यो मंत्राः संहितायां विश्वभर्तस्य शाखुराइ सेतत्स्व
येनाद्दोवोपदिता तेषां चक्रे पंचैः मंत्रः स्वाहाकारांतः उत्तर उत्तरः स्वाहाकारवर्जितः तच
पोक स्वाहाकारांतस्तेनाज्य चतुर्गृहीतहोमः उत्तरे गात्रासांग्रहणामिति नच्वमिरु मिरिति
मंत्रे राज्ञसमध्ये प्रतिष्ठस्य यशोः पुरस्ताद्धा पूर्वस्य कक्ष्योत्रस्य जलसो भाऽस्य न्नस्य मध्ये च
तुर्गृहीतहोमः उत्तरे गात्र स्मऽ मिरित्यनेनतत्स्यैव कक्ष्योत्तरस्याऽपरे पादे ग्रहणं व षसे ना
मीत्यनेन पश्चिम कक्ष्यो से होमः द्वितीये च वसेनः इत्यनेन तस्यैव कक्ष्योत्तरस्य ग्रहणं अ वेन
स्वाइति संदमानानास्तु होमग्रहणो अजरा नीरित्य अनिलो मानां आपः परिवाहिणीरिस्य प
त्नीनां अपांपतिरिति नदीपतेः अपां गर्भ इति निवे ष्वा रां सूर्यत्वचस्य इति प्रस्वानापे
संदमानं नाम धेयस्यावहरणं सूर्यवर्चस इत्यात पवर्षाणां प्रथमं संपादितामिदानीं प
र्युत्तरेणा होमग्रहणो मांदाइ तिसरस्यानां व्रजक्षितइ तिकूप्यानां वाशास्थ इति पल्वलानां म
धमंसंपादितानां एयमुत्तरे होमग्रहणोऽश्वि वि ष्य इति मधुनः शक्करीस्थ इति गोरस्यानां
सर्वेषं संपादितानां पवमुत्तरे रणाधुनाग्रहणं जनभृत इति पयसः विश्वभृत इति घृतस्ये
ति तथैव स्तुतत्वात् आपः स्वराज इति मरीचीमे होत्वाग हीत्वांजलिना सर्वासु सद इत्यनु ति
आपः स्वराजस्थेत्यनेन मंत्रेण मरीचीरंजलिना गृहीत्वा सर्वासु सारस्वतासु इति अष्टं वरे

दे॰ भा॰ २४ ध्रुवोऽक्षेषु पत्र पत्रस्य पगाहीत्वा सुप्रस्येकं तस्मीं संसृजति अपामोषधीनां रसं गृह्णामि स्वि
२३ जस्ता पः स्वाजस्थ स्वाहि श्रुतेः सूर्यरश्मिभिः हुता आपो मरीचस्ताः श्रुतमस्यापरि दृष्य
मानाः अंजलि नागृहीत्वा गृहीत्वा पूर्ववद् गृहीता स्वेताः स्वप्सु संसृजति इति हरि स्वामिनः प्र
23 तियहणामंत्रः संसर्गस्तस्मीं नात्र चतुर्गृहीतहोमः षोडशानामपां पोषा अभिजुहोति
षोडशाहुतीर्जुहोति ताश्चात्रिंशद्धयी श्रुतेर्जुहोति सारस्वती कुर्वेति श्रुतेः नेदनं द्वेति
आधारस्या पस्वाः स्वमामाहुतिं नेन्नहोवानीत्यर्थः औदुम्बरे पात्रे समाहितं च येनाम धुम
तीरिति एताः पूर्वं गृहीताः सारस्वत्याद्या आपः औदुम्बरे पात्रे समाहितं चनि एकस्मिन्महस्तु
औदुम्बरे सविकारे पात्रे एकीकृत्य निनयतीत्यर्थः मधुमती मधुमतीरिति नेन मंत्रेण सा पश्ये
कं मंत्रावृत्तिः ताः सार्द्धमौदुम्बरे पात्रे समवनयति मधुमतीरित्यादि श्रुतेः मैत्रावरुणधि
ष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टासीदन्नेति ताः औदुम्बरे पात्रे एकत्र समाहिताः अपो मैत्रा
वरुणमधिष्ण्यस्य पुरस्तात् सहोमध्ये अनाधृष्टाः सीदन्नेति मंत्रेणा निदधाति आसादयति
ता अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यं सादयतीति श्रुतेः पात्राणि च तस्मीं पालाशौदुम्बरे नैयग्रो
धपालाश्वत्थान्यभिषेकाय अभिषेकाय अभिषेकार्थं पालाशौदुम्बरनैयग्रोधपालाश्वत्था
नि चत्वारि पात्राणि चकारान्मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तात्तस्मीं निदधाति चकारान्मंत्रप्राप्ति राम
मपाशंसा तस्मीमित्युक्तं अग्रेण मैत्रावरुणस्य धिष्ण्यमभिषेचनीयानि पात्राणि भवं २३

ति यच्चैता आपोभिषेचनीया भवंतीति श्रुतेः तच्च पालाशं भवति औदुंबरं भवति नैयग्रोध
पादं भवति आश्वत्थं भवतीति च अभिषिच्यते एभिरत्र अभिषेचनीयानि करणोक्तस्य क्रुस्य
स्रुवेण हस्तमित्यनेन पलाशस्य विकारः पालाशं उदुंबरस्य विकारः औदुंबरं न्यक्रोह
तीति न्यग्रोधो वटः न्यग्रोधस्य पादो न्यग्रोधपादः अधस्ताल्लंबायमानमस्तंभ मिमध्ये प्र
विष्टं तस्य विकारो नैयग्रोधपादं न्यग्रोधपादमिति निश्चप्रहे नैयग्रोधपादमिति प्रयोगात् केव
लस्यापि न्यग्रोधस्य भवत्येवैतज्ञागमात् इति गम्यते यत्तु न्यग्रोधस्य च केवलस्येति वचनं नति
त्यार्थे द्रष्टव्यं अश्वत्थस्य विकार आश्वत्थमिति अतः परं अग्नीषोमीयस्य पशुविशसना
दिपवस्यपर्यंत षड्गोपाकरणांतं उक्त्वा अथ स्तु आगामिनि दिने उक्थ्यः उक्थ्यसंस्थो अभिषेच
नीयः क्रतुर्भवति अथ विशेषमाह पयस्या मैत्रावरुणी माध्यंदिनीयैः सह माध्यंदिनीयैः
सवनीयैः सह मैत्रावरुणीयपयस्या भवति अतश्च सर्वे दिने रात्रौ प्रातःसवनिकपयस्यावद
स्यायाकरणसमनंतरमस्या अपि पयस्याया अथैव षड्गर्गस्यायाकरणं कर्तव्यम् शतं सहस्रा
णि दक्षिणा अत्राभिषेचनीये गवां शतेन सह स्राणि गवां लक्षं दक्षिणास्यर्थः तस्य दक्षिणा
द्वात्रिंशतं मध्यतः कीर्णः सह स्राणि दद्यादेकैकस्मै षोडशप्रस्तोत्रे मैत्रावरुणाय प्रतिप्रस्था
त्रे ब्रह्मणाच्छंसिभ्यः मता अद्भ्यः अथ चैवमिति हर्तपोत्रे नेष्ट्रच्छावाकेभ्यः सप्तकृत्तीपि चत्वारि
सवस्रानीधोनेत्र्याव वस्तभ्यस्तः पादिभ्यः इति तथा वसानस्य प्रतातीं स विज्ञानामेव स्ता

दे॰भा॰१५ थिनीया द्वित्रिणां वत्सायां द्व्यंशे भागे स्यात् तां स्तरणवत्सा द्वारेषु विजयस्त्वराजन्तितिं ॥ रोगस्तु
२५ त्वे ॥ महत्वती यां ते पात्राणि पूर्वेणा व्याघ्रचर्मास्तरणानि सोमस्य त्विषिरिति महाभरत्वनीय
स्य भसांते क्लते मलो द्र्यहणात्सर्वं पात्राणि पूर्वेणा मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तादासादित पा
२४ त्राणां पुरस्तात् व्याघ्रचर्मास्तरणानि सोमस्य त्विषिरसीति श्रुतत्वात् शार्दूलो व्याघ्रस्तस्य
चर्मास्तरणानि तत्र स्थितो यजमानोभिषिच्यत इति अपरेणैं सीसं निदधाति तस्य स्तरण
स्य व्याघ्रचर्मणोपरेणेन पश्चाद्भागेन सीसं सीसं निदधाति शार्दूलचर्मणो जघनार्द्धे सीसं
निहितं भवतीति श्रुतत्वात् पार्थानाम ग्रये स्वाहेति षड्जुहोति अतिमंत्रे पार्थानां पार्थ
संज्ञानां होमानां नामधेये अग्नये स्वाहेत्यादीनि षड्वाची निसकृद्दहनिर्जुहोति अथ पार्थानि
जुहोति पृथी ह वै वैन्य इति मकरवतानि वेद्याद्दशभवन्ति यत्पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति जुहो
त्यनये स्वाहे तीति श्रुतत्वात् वेनस्य पुत्रः पृथि नाम राजे जातेन्मानुषि तानि पार्थानीति मा
६५ धवाचार्याः हिरण्यामिनो विद्यन्मुनमोनि पार्थानीति पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोरभ्यवप
तिपार्थहोमानन्तरं दर्शपूर्णमासदेव पवित्रे कृत्वा पवित्रे स्थ इति मंत्रेणानेष्ठि ते सर्व
णयोः पवित्रे हिरण्यं प्रवपतीति श्रुतेः ताभ्यां मुत्पुनाति देवः सवितुर्व इति ताभ्यां दर्भ
पवित्राभ्यां सहिरण्याभ्यामेता मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्दासादिता अं दुंबरपात्रस्था राम
अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुर्व इत्येतेन मंत्रेण ताभ्यामेता अभिषेचनीया अप उत्पु २५

नातिसर्द्दस्युना तिसवितुर्वः प्रसवऽ इतिश्रुतत्वात् अभिषेचनायेष्टे नाव्यानयतिसधमा
दइति उत्सनानंतरमेताऽ वंवरपावस्या अभिषेकार्थाउत्स्नाभपोभिषवलीयेषुअभि
षेकार्थेषुपात्रा शौरंस्वरने यत्रे धायाहाश्चष्टेषुवजुखुपात्रेषु व्यानयतिवत्रदो विभर
ज्यतिनयतिसधमा हेत्युल्तिनी शिस्यनेनमंत्रेण साऽएतवुपात्रे व्यानयतिसधमाऽद्द
तिश्रुतत्वात् नार्थ्यं परिधापयति ततोध्वर्युस्त्वापत्वासे यजमानंपरिधापयति
एतत्त्वदीक्षितवसनस्थानेऽस्व सश्रुतत्वात् एनदीक्षितवसनमितिश्रुतः परिधानवच
२४७ नाद्वत र्थे शव्या र्थंस्वयमेवाह सोमं नयप्रेरणा नर्थरोधाविश्वेतव्यान पाश्रमाअन
सीतस्याविकारः सोमंननतार्थेशब्दे नोच्यते पश्चानन्तरमाह विपावराणा नववनवन
सौ वानकाले त्रिभिः पाविनेस्तंतुभिव्यर्ममित्यर्थः काचित्पारागधिवसमिसाऊः
पुनरपिमश्चानंतरमाह घृतानमेके घृतोन्नंघृतहिन्नेमेके नार्थेवदंति यत्तरूपस्य
त त्रिविकल्पमप्यनेनार्थो यत्तरूपस्यतभवति यत्तरूपाणिस्तधुमस्तवादीनि र
स्कृतानिसर्वोकर्मणाऽस्यादितानियत्रनतघृतयस्तं अथैनं वासांऽसि परिधापय
तितोता र्थ्येमितिवासोभवति तस्मिन्सर्वाणियत्तरूपाणिश्रुतानिभवंतीतिश्रुतेः
परिधापयतीतिजनतत्वा नार्थ्ये परित्वेतस्य श्रेवणं यांडुचनिवस्ते पांडुरंसकं वस्त्रेंता
प्यसापरिहितीयंनिवस्ते परिधत्ते अथैनं पांडुं परिधापयती तिश्रुतेः अधीवासंयति

दे॰भा॰२५ मुखोष्णीषां संवेष्टनं निवीतं वगूहते उपरि सर्वतन्मध्यात्स्वातेः तेनेसधीवासः महार्थं बुकेः
२५ प्रतिमोकवचनात उष्णीषः शिरोवेष्टनं अधीवासं गसेवति मुखोष्णीषं उष्णीषस्य म
२५ ध्यप्रदेशे नत स्यो शिरसि वेष्ट विधित्वात स्यो छ्म यस्यो भौ प्रांतौ प्रांतौ परिहित सवत्स
स्यानि वीतकृतेना विके स्थानेनाभेः पुरस्तादवगूहते अथाधीवासं प्रतिसंवसति अथो
६ ष्णीषं दे सर्द कोस्य पुरस्तादवगूहनीति श्रुतत्वात नाभिदेशे परिहरेत्तेवा अथवा पूर्वोक्त
स्योष्णीषस्य प्रांतौ नाभिदेशे परिहरते परिसमंतादेष्टयति तदेके समंतं परिवेष्ट पं
तिनाभिर्वा अस्य वासमंतवाद्य नाभिः पर्यै तीति वर्हिस्तद्दत्तथानंव पर्यस्तुरस्तादेवा
वगूहेदिति श्रुतेः तार्ष्यप्रभृतीनि सत्रस्योत्तिष्ठतिमंत्रं सत्रस्यासमसी त्यादिभिर्मंत्रैः
प्रतिमंत्रं तार्ष्यप्रभृतीनि परिधत्ते तत्र सत्रस्योत्वमितितार्ष्यं परिधत्ते सत्रस्य जरायु
सीति तस्यापरियानं सत्रस्य योनिरसि अधीवासं प्रतिमुंचति सत्रस्य नाभिरसि तेनोष्णी
षप्रांतौ नाभिदेशे वगूहते परिहरते वा दीक्षितवसननिवृत्तिविरोधात अत्र दीक्षितव
सननिवृत्तिर्भवति कुतः विरोधात् तार्ष्यादिभिरेव परिधानार्थस्य निष्पादितत्वात्तादी
क्षितवस्त्रस्य अतो विरोधान्निवर्त्तते दीक्षितवसन मा हेद दोवा पुनः परिधानं ति
धायेनात्ति अथावीक्षतपस्तर्थानामनंतरं माहेंद्रस्याग्रेण ताच्चिनार्ष्यादीनि निधायदी राम॰
क्षितवस्त्रस्य परित्यक्तस्य पुनः परिधानं कर्त्तव्यं तदेके निदधत्येनानि यासार्द्ध स्यर्थेन पु २५

ति

नरी। स्विवसनं परिधापयतीतिश्रुतत्वात् वा विकल्पो। अथ यवानैरेव सोमिर्यजमानसमापये
दिति इदमस्यवात्रे प्रमिं धनुरातनोति ततो ध्वर्युर्गिं इमन्त्रे ग्रमसीतिमंत्रेण धनुरातनोति ज्याधि
रूढं करोति अथ धनुरधितनोतीतिश्रुतेः अधिरूप वितनोति ज्यायाव प्रातीत्यर्थः मित्रस्य वरु
णस्य प्रस्य बाहू विमाछि मित्रस्य वरुणस्य सांभ्यां मंत्राभ्यां मित्र धनुर्षोर्वाहू कोटी प्राणेपा
णिना विमाछि मित्रस्यामी स्यकं वरुणस्यासीसरं अथवा बाहू विमाछि मित्रस्यासि वरुण
स्यासीतिश्रुतत्वात् धनुः प्रयच्छ तित्वयायमिति त्वयायं वृत्रमिति मंत्रेणाध्वर्युर्यजमाना
य धनुः प्रयच्छतीति समर्पयति तदस्मै प्रयच्छति त्वयायमिति त्वयायं वृत्रमिति मंत्रेणाध्व
र्युर्यजमानाय धनुः प्रयच्छतीति समर्पयति तदस्मै प्रयच्छति त्वयायमित्यादि श्रुतत्वात् इवा
सीति प्रतिमंत्रमादाय तिस्र इषुः प्रयच्छति पानेन मिति प्रतिमंत्रं इवासीति प्रतिमंत्रमध्व
र्युस्तिस्र इषूः शरामादाय गृहीत्वा पानेन मिति त्रिभिः प्रतिमंत्रं एकैकं यजमानाय प्रयच्छ
ति अथास्मै तिस्र इषूः प्रयच्छति ताः प्रयच्छतीतिश्रुतत्वात् आविर्मर्या इति वाचयति तत
इषुसमर्पणानंतरं आविर्मर्या इत्यादीत्सप्तमंत्रानावित्तं तकान्यजमानं वाचयति
अथैनमाविदो वाचयतीति प्रकृसेवमेव श्रुतत्वात् अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति के
शवास्येसहोंनेड पविष्टाय अवेष्टा इत्यनेन मंत्रेणाध्वर्युः केशवास्य हीथके पास्य पुरु
षस्य सखे लोहायसं नाम्नमा विध्यति प्रक्षिपति कीहणाय सहोंनेड पविष्टाय सहसः

रे॰भा॰२१ समीपेऽपविश्याधकेण वस्य पुरुहस्य स्पयोद्यतस्य समास्य आविध्यस्वेधा इत्यादि प्रवरणात् सो
२६ हंताम्रलोहेनापविद्धमयः सोमहायसं सखोत्त उपविशायेति यजमानं देवतमुंरो सुत्वेनमाक्र
मयं दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं यथालिंगं ततोऽध्वर्युर्बाहुं गृहीत्वा
26 त्वेनं यथालिंगं प्रतिदिशं आक्रमत आरोहयन् प्राचीमारोहेति प्रतिमंत्रं वाचयति अत्र दि
शामाक्रमणं न हि गंभिर्मुख्येनगनेन मन्त्रे अन्यथा असंभवात् आक्रमणाकारयन्वाचय
ति अथैनं दिशः समारोहयति प्राचीमारोहेति श्रुतत्वात् यजमानस्य पादमुक्ति योऽस्मिन् त
प्रतिदिशमिमं मंत्रं यं हतीति हरिस्वामिनः आक्रम्य पादेन सासं निरस्यति प्रत्यस्तं मिति न
व्याघ्रचर्मणः पश्चाद्भागे निहितं सीसं आक्रमस्य पादेन निरस्यति प्रत्यस्तमित्यनेन मंत्रे
ण शार्दूलचर्मणोऽधस्तान्निहितं सीसं निहितं भवति तत् स्म हर्षः प्रत्यस्यति प्रत्यस्तमिति श्रुतत्वा
त् व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति अध्वर्युः सोमस्य त्विषिरितिमंत्रेण बाहुं गृ
हीत्वा यजमानं व्याघ्रचर्मारोहयति अभिषेकार्थं अथैनं शार्दूलचर्मारोहयतीति श्रुतत्वा
त् मंत्रो यजमानस्यैव लिंगात् रुक्ममधःपदं कुरुते मृत्योरिति ततोऽध्वर्युर्यजमानस्याधः
पदं पादयोरधस्तात् रुक्मं परिमंडलं सौवर्णं निदधाति मृत्योः पाहीति मंत्रेण अथ रु
क्ममधस्तादुपास्यति मृत्योः पाहीति श्रुतत्वात् शिरसि वनं वत घृष्टं शतमानं बोजासी राम॰
ति ततोऽध्वर्युर्यजमानस्य शिरसि मस्तके नवतं घं शतछिद्रं वा परिमंडलं सौवर्णं रुक्म २६

निदधाति ॐ ओजोसीत्यनेन मंत्रेण । अथ रुक्मः शतवितृण्णो वा भवति नव वितृण्णो वेति मध्ये सत
मुपरिष्टाच्छीर्ष्णो निदधात्योजोसीत्यादि श्रवणात् शतं वितृण्णानि विच्छिद्राणि यस्यासौ श
तवितृण्णः एवं नववितृण्णः बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपावित्ति ततोध्वर्युर्यजमानस्य बाहू हिर
ण्यरूपा उषस इति मंत्रेण उद्गृह्णाति ऊर्ध्वीकरोति अथवा बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपाविति श्रव
णात् यजमानस्येति केचित् अध्वर्युरिति हरिस्वामिनः वाक्यारूढ इत्यामंत्रणं राजमाह मित्रो
सि वरुणोसीति वा अथवा मित्रोसि वरुणोसीत्यनेन मंत्रेण बाहू उद्गृह्णाति न हिरण्यरूपा
इत्यनेनैव नैनो द्गृह्य मित्रोसि वरुणोसीत्येवोद्गृह्णीयादिति श्रुतेः स्थितं प्राञ्चमभिषि
ञ्चति पुरोहितोध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं तस्मिन् शार्दूलचर्मणि प्राञ्चं प्राङ्मुखं स्थि
तमिति स्थितं बाहू यजमानं तं स्वेव पुरस्तात् अवस्थितः पुरोहितो वाध्वर्युर्वा पालाशेन पात्रेण प्र
थममभिषिञ्चति नद्येन मध्ये वाहनमभिषिञ्चति तं वै प्राञ्चं तिष्ठन्तमभिषिञ्चति पुरस्ताद्ब्राह्म
णोभिषिञ्चत्यध्वर्युर्वा यो वास्य पुरोहितो भवतीति श्रुतत्वात् तथा पालाशं भवतीति तेन ब्राह्म
णोभिषिञ्चतीति श्रुतत्वात् पश्चादितरे इतरे पुरोहिताध्वर्युभ्यामितिरिक्ता वक्ष्यमाणाः स्वादयो
भिषेककर्तारो यजमानं पश्चादवस्थितो यजमानमभिषिञ्चति औदुम्बरं भवति तेन स्वोभि
षिञ्चतीति श्रुतेः स्वाः ज्ञातिरिति हरिस्वामिनः तृतीयोन्यो मित्र्यो राजन्यः तृतीयेनैव न्यग्रो
धपादेन पात्रेणाभि मित्र्यो राजन्यो मित्रवत्येवागतः क्षत्रियः पश्चादवस्थितो यजमानमभिषिं

पश्चादितर इति श्रुतेः ॥ द्वितीयेव स्वः ॥ द्वितीय मौदुंबरेण पात्रेण स्वो राज्ञो भ्राता पश्चादवस्थितो ३ ॥

दे-भा-१९ चति यग्रोधपात्रं भवति तेन मित्रो राजन्यो ऽभिषिंचतीति श्रुतेः मित्रमेव मित्र इति सार्वि
१८ कल्पितः राज्ञो मित्रं स्यादित्यस्यार्थः वैश्यश्चतुर्थेन चतुर्थेनाश्वत्थेन पात्रेण यस्माद्वैश्यो
नो वै श्वेतो यजमानमभिषिंचति आश्वत्थं भवति पुरोहितास्य इति शेषः तेन वैश्यो ऽभि
षिंचतीति श्रुतत्वात् चतुर्णाममभिषेचकत्वं तत्क्रमेण मंत्रानाह सोमस्य त्वा द्युम्नेने
ति प्रतिमंत्रं अभिषिंचामीति सर्वत्र संबन्धात् सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिंचामीत्यत्र
प्रथममंत्रपठितमभिषिंचामीति पदं अग्रिमेषु त्रिष्वपि मंत्रेषु अनुषंजनीयं कुतः तेषां
साकांक्षत्वात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति च क्षत्राणामित्ययमध्यवयवः प्रथमादि
षु सर्वेषु मंत्रेष्वनुषंजनीयं इममसुवध्वमिति च प्रथमो देवसुवत इममसुष्यामुमैद्यम प्रथ
मः पुरोहितो वाध्वर्युर्वा देवसुव देवसुव इति विषिवनामग्रहणां युक्ते पठन्ति प्रथममग्रहणा
त्स्येष्यामि ममगृष्णस्य यशो यानभवेति तत्कुतः अस्माकं ब्राह्मणानां राजेति लिंगात् ते
नस्यैवं प्रयोगः सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिंचामि क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्यून्पाहि इ
मं देवा इत्यादि ब्राह्मणानां राजेत्यंते देवसुद्वितीये यजमानं तन्मातरं पितरं देशप्रजानां ना
मग्रहणायुक्तं मंत्रे पुरोहितो ब्राह्मणो वा पठित्वा मंत्रं ते पालाशेन पात्रेण यजमानमभि
षिंचति ततस्तो यजमानस्याग्नेस्तेजसाभिषिंचामि क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि राम
दिद्यून्पाहीमं देवं इमं द्विषं द्वि यायसंतेनाभिषिंचति ततो मित्रो राजन्यः सर्वस्य २०

द्वि

वर्चस्याभिषिंचामि सत्राणांसत्रपतिरेध्यतिरिति घन्याहोदियायेसंनेनाभिषिंचति ततो
वैश्यपइंद्रस्यैंद्रियेणाभिषिंचामि सत्राणां सत्रपतिरेध्यतिदिघन्याहोहियायेससेनेनमंत्रे
णाभिषिंचति पार्थो नामिंद्रियस्वाहेतिषड्जुहोतिप्रतिमंत्रं ततोदशस्थानां पार्थानामध्ये
न्नायस्वाहेत्यादिभिःषड्भिर्यजतिमंत्रेषड्भ्योनिजुहोति सकृदहीनेभ्यइत्युरस्तादभिषेक
स्यजुहोतिषडुपरिष्टादितिश्रुतत्वात ५ शौनःशेपंयं चप्रेष्यति ततोध्वर्युः शौनःशेपंसंप्रे
ष्यंहोतारंप्रेष्यति ततोहोताशंसतिघ्नतांनेवा अथवावस्यमाणघ्नतांनेशौनःशेपंप्रेष्य
३त्य ति नेतनी ॐ इमिनस्त्वांप्रतिगरः तत्रशौनःशेपयथास्त्रेॐर मिस्त्वांप्रतिगरोभवति तथे
ति गाथानां तथेत्येवं गाथानांप्रतिगरोभवति होताध्वर्यो हिरण्मय्योःकशिपुनोरुप
विष्टो होताध्वर्युहिरण्मयोःसुवर्णमय्योःकशिपुनोरुपविष्टोशौनःशेपंसंतनस्माति
गंचकुर्वेते कशिपुशब्देनमत्सरकउच्यते फलकमितिपित्रभक्तिः शौनःशेपानेयप
वयातेर्हलति शौनःशेपांतेहोत्रध्वर्युभ्यांपयकर्तानेदद्याति एकैकस्मैशतंशतमितिस
हस्रंवा अथवाशौनःशेपांतेहोत्रध्वर्युभ्यांपयक्तहस्रं दद्याति एकैकस्मैसहस्रंसहस्रं
आसनेच आसनेचदर्वकशिपुसंज्ञेप्राग्युक्ते एताभ्यामेवपथगेकैकस्मै एकैकंसंवसंदद्या
तं कंद्दुपन्याभिषेकप्रतिपंनेप्रवर्तस्यति कंद्रुपन्याक्लसविषाणायाअभिषेचणाभिषे
कोदकेनस्वशरीरस्यमेनयजमानएवस्वशरीरंप्रक्षिपतेमर्दनस्यतिमंत्रेणा अथेनमभि

दे॰ भा॰ २५ षेकं कृत्वा विधाराया नुविष्यदइति श्रुतत्वात् सर्वेषु नीचात्मने पद्दर्शना यजमानः ॥
२८ चर्मणि त्रिविक्रमयति विष्णोरिति प्रति मंत्रं । तस्मिन्नेव प्रस्तुते शार्दूलचर्मणि रायध्व पुत्रो हु
२५ गृहीतं यजमानं त्रिर्विक्रमयति विष्णो र्विक्रमस्यासीति प्रति मंत्र अथैनं मंतरेव शार्दूलचर्म
णि विष्णुक्रमाक्रमयति विष्णोरित्यादि प्रथम रणात् अंतरेव सरोमध्य एव यजमानस्य
वक्रमणं मंत्रपाठः पालाशेन शाखा सिच्य पुत्राय प्रयच्छति प्रिय यजमायेदं मे कर्म इदं वीर्यं
पुत्रोनुसंतनोत्विति ततो यजमानः पालाशे पात्रे इतरेषां त्रयाणाम भिषेकपात्राणां
शेषानाम सिंच्य ति यत् नमा यानि शयेन वक्ष्यमाण पुत्राय तत्सर्वं युक्ते पालाश पा
त्रेम प्रयच्छति समर्पयति यजमान एव इदं मे कर्म इदं वीर्यं पुत्रो अनुसंतनोत्विति अत्र
मंत्रे परिणामास्तव स्तुत्रनाम्य हृतो अथ ब्राह्मणा पात्रे सर्वं स्रवा नमवनयति तथा
स पुत्रः प्रियतमो भवति तस्मा एतत्तस्या त्रेम प्रयच्छतीदं मे एवं वीर्यं पुत्रो अनुसंतनदिति श्रु
तत्वात् पालाशार्येजुहोति पुत्रेचार ध्वे प्रजापत इति ततोध्वर्युः स होमध्याच्छालाया
मागस समित्स्वकें सहोमहोनमाज्य शालाहार्येजुहोति यजमानपुत्राः न्वारब्धे प्रजापते
न त्वदेतानीति मंत्रेण यजमानस्तु सर्व स्थितयेव स्वनो देशं स्यागं च करोति पुत्र यजमान
योर्नामगृह्णाति पिता शब्दं पुत्रः त्वाय पापश्चात् अत्र प्रजापतेनत्वदेतस्य मध्ये रामः
अयममुष्य पितेस त्रपितर शब्दे पुत्रो त्वाय पश्चादसावस्य पितेत्यत्र यथाय यं यथा सं २९

नामोद्धारं नाकुर्यात् पुत्रे पुत्रशब्दः पितरि पितृशब्द इति यथा यथा शक्यार्थः अयं रामो मु
ष्यशर्मा यस्य पिते सेवं प्रथमं पितृशब्दः पुत्रे कर्तेमः ततोऽस्य शर्मा यो रामस्य पिते सेवं य
पायं पश्चात्स्वयोगः अथ यद्यपि परे स्वर्गार्हे पसमन्त्वाध्ये जुहोति प्रजापतये न स्वदिस्यादि
च्चवशात् तथा मम मुख्य पितेति तत्पः पुत्रः संपितरं करोति यः पितातं पुत्रं नरदेनयोर्वा येऽ अति
वजन्म सावस्य पितेति द्वा पितात पितरं करोति पुत्रस्तं पुत्रमिति श्रुतेश्च अग्नीध्रीये पा
लाशेन शेषान् जुहोति इदं यजतेः ष्टिग्नराईततेनो ध्वर्युरेवाग्नीध्रीयेग्नौ पालाशेन तेनैवाभि
षेकपात्रेणाशेषाणभिषेकोदकशेषान् जुहोति इदं यजतेः स्तुन्नराईततोध्वर्युरेवाग्नीध्री
येग्नौ पालाशेन तेनैवाभिषेकपात्रेणाशेषानभिषेकोदकशेषान् इदं यजतेरिति विपर
मिसनेन मंत्रेणाग्ने रुद्रान् राईदुत्तरभागे जुहोति अपय एव समृद्धं स्वर्वेति स्विष्टो भवति
तमाग्नीध्रीये जुहोतीति मकृत्सो नराई जुहोतीति तथा सम्जुहोति इदं यजतेः स्वादि श्रु
तत्वात् होमानुत्तरमुदकस्पर्शः कार्यः शौद्रत्वान्मंत्रस्य गवां शतमधिकं वा स्वस्या
हवनीयस्योत्तरतः स्थापयति स्वस्य राज्ञो भ्रातुर्गवां शतं किंचिदधिकं वा आहवनी
यस्योत्तरतः अनीम सीतात् हवनीयाद्दक्षिणे स्थापयतीत्यर्थः तद्योऽस्य सोभ
वति तस्य शतं वा परः शता वा गा उत्तरेणाहवनीयं स्थापयतीति श्रुतेः एवं वा अप्य वहनं
वसाप्ति एवं विधिः प्रथमो गृह्यस्याग्निः शालाग्निरावसथ्य इत्यर्थः सउस्यनेयेनाः तसा

हे॰ भा॰ २५ सर्वाग्निवहनं ततः नव सा ग्नि आवसथ्याग्निसहितं चकाराराथ हेनीयस्मो नरतस्थापये
३० ति उत्तरेणाहवनीयं सर्वाग्निहृदनो भवतीतिवक्ष्यमाणसूत्रे: वाजपेयवहृत्य मवहृत्सरस्नि
णास्थं वेदिश्रोणौ पुनस्सर्वस्मिन् मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिः वाजपेयवद्धृत्यावाहरणादृप
मवहृत्सेन्द्रस्य वज्रोसीत्यनेन मंत्रेण रथमभावबत्तायं मित्रावरुणयोस्त्वेति मंत्रेण चतुर्भिर
श्वैः पूर्ववद्वाजपेयवदेवं पुनक्ति यस्यायं मंत्रः वाजपेयवदित्यनेनात्रेन्द्रस्य वज्रोसीति मंत्र
प्रतीकमात्रमिति दिश्यते नावन्मात्रस्यैवात्र प्रकरणोपादानं नवाजपेय सैवधीसम
स्तोत्रमंत्रः पूर्ववदित्यनेन मद्धग्रहीतं दक्षिणाग्नेः देशे वेदिमध्ये समानीय पुनक्ति प
थमं दक्षिणं ततस्तदनंतरं नेनो दक्षिणाप्रष्टिः नस्सव्या पष्टिमित्येतावत्सम्पते अतिदे
शात्रयाचामेवयोजने प्राप्ते आहवनुभिरिति अथ रथमुपाहरन्ति सउपावहरंतीन्द्रस्य
वज्रोसीति नमंसर्वे घर्मप्यववर्स्यं पुनक्ति मित्रावरुणयोस्त्वेति नचतुर्वर्जं पुनक्तीति वचना
त् शात्वा यादक्षिणानोरथवाहणास्थापरिस्थः स्थापयन्ते ततो वनार्यवेदिमध्ये आनी
य पुनक्ति योजने मंत्रोनरविधानाद्वाजपेयोक्तमंत्रवत्तिः दक्षिणापथेनयात्वा परेणाचा
त्वालं स्थापयति दक्षिणायाः पंथाः दक्षिणापथः तेन दक्षिणापथेन अंतराशालाम
दसौ दक्षिणोनाग्नीध्रं तीर्थेनेसर्थं तेन मार्गेण गत्वा चात्वालमपरेणा रथं स्थापयति॰ राम॰
अध्वर्युः सजघनेन सदस्ये ग्रेणाशालांयमेवदक्षिणायन्तिते न प्रति पद्यते अनेन जघनेनवा ३०

त्वा समन्त्रेणाग्नीध्रमुपवह्नतीति श्रुतेः प्रतिपद्यते प्रतिष्ठते इ घृष्णुति उहत्वाति विधारय
तीत्यर्थः अन्वप्यायेत्वेति सुन्वन्ता रोहति अन्वप्यायेत्वेति मंत्रेणाग्नेन्वयजमानो रथमा
रोहति तमाभिरुत्वप्रप्यायेत्वेति श्रुतत्वात् द्वयोर्नवाएषइत्यादि लिंगात् त्वष्टत्वन यंता
विइत्तानीमेवततरंरथमारोहति अग्नेस्त्वरोहणाविधानात् अपप्रवतेयाजति मरुतामिति
रश्मिरणाधुर्यंप्राजति मरुतामसवेनेत्यनेनमंत्रेणायंतासारथिरश्मिरणाधुर्यंप्राजति क
शाभिर्नागमैमनांपप्रेरयति अथरश्मिरतापुरापलुपाषेति मरुतामित्यादिश्रुतेः क
शीगातोउपपत्वेः प्राजनार्थेद्वक्ष्यः गवांमध्येस्थापयस्यामिति ततआयामिर्य
वेनमंत्रेणपंचरथंगवांमध्येपूर्वमेवाहवनीयस्योत्तरतःस्थापितोनाभ्रत्तसत्कानां
गवांमध्येस्थापयति अथमध्येगवामित्यादिश्रुतेः उधृष्णुतिरश्मिभिःहत्वेष्पधावति
स्थापयतीत्यर्थः धनुरार्त्न्यास्पृशतिगा यजमानःसमिद्धेरोति समिद्धेरोति मंत्रेण
धनुरार्त्न्यांधनुषःकोट्याग्रांतनैकांगामुपस्पृशति अथधनुरार्त्न्यागामुपस्पृशति स
मिंद्रियेणेति श्रुतेः तस्यैवहस्तेधनुषःसत्वात्इंद्रियामवेतद्वर्यमात्मंधत्तइति लिंगा
च्चयजमानइतिसद्धिते जिनाहमामीमाकुर्यइतिचाह चकाराद्यजमानएवजिनामि
माःइसेवमाहब्रूते जिनामीमामाःकुर्वेकवरोम्यात्मनीमागाइति मंत्रार्थः अयाह
जिनामीमाकुर्वेइमाइति श्रुतेः तावप्र्योवायोस्वामिनेदत्वास्वैरासपंपरीयांत प

हे॰भा॰ १९ स्मादेशेस्या पयतिमा तद्दति ततो यजमानो गो स्त्वा पिबेत्तासा मवा यतये स्वकीयाये
३१ तावमवां शतमधिकं ता यावन्न चयाकृतदीयंस्या पितं भवतितत्तोन्यता वत्स्वरिमाणा
मेवतस्मै दत्वा प्रस्वयेपित्वा अथगा भयोः तिशयेनाधिकं वा तस्मै गोस्त्वा मिने दत्वातः
31 सर्वेणापत्यं पयात् सर्वस्या दिशि परिगम्यमा तदं इदस्य नेनमं त्रे णतः पायदेशे रथंस्या
पयति तस्मै तावन्मात्री र्वो भयसी र्वा प्रति दद्यति नवा एव कूरकर्मे रोगा भवन्ति यजमानः
करमिव वा एतत्करोति यदा हरि स्वामी मीकुर्वमार्द्दतिपो हास्यैत दकूरं कृतं भवति तस्मा
तवन्मात्री र्वो भयसी र्वा प्रति दद्या तिश्रुतत्वात् तायन्मात्री र्वा विकृत रो वा अन्या गाः प्रति
दद्यातिप्रसर्पयतीत्यर्थः तथा अथ दक्षिणा नायछति सायेराय वं दक्षिणा नवे दित्येनैव
दक्षिणयं वितेन प्रीति पद्यतेन यजघनेन सदस्य प्राग्याया घछतिमा तदं इदृत्वा दिशु
तेश्व आपछति आक्र ष्य दक्षिणा तआवर्तयति गमयतीत्यर्थः रथस्या पनमध्व
र्यो रंतःपातो अग्नयेग्रहपतये ति चत्वारि रथ्य विमोचनी यानि जुहो तिप्रतिमंत्रं अग्न थ५
येग्रहपतय इति प्रतिमंत्रे चत्वारि रथ्य विमोचनी यानि जुहोति सक्रुद्दहीते राज्येः
अपरथ्य विमोचनी यानि जुहोति स जुहोत्यग्नयेग्रहपतये इत्यादि वराणां पञ्चनाडेः र
सोसीति वराहो पानहाउपमुंचते ततो यजमानो रथ्यो युविष्व एव पश्चनाडे रसोसीति राम॰
मंत्रेणा वराहस्य सूकरस्य चर्मणामि मिनेउपानहौ चर्मकोशो पादयोः प्रतिमुंचते अथ ३१

रथवाहनाद्यानहात् रथमुञ्चतेइतिश्रवणात् भूमिर्भवे सतेपृथिवि मातरिति॰ ततो रथ
स्यएवयजमानः पृथिवीमातरितिमंत्रेणाभूमिर्भवे अथ मां प्रसेवेस्थमारोजयति॰
पृथिविमातरिति श्रुतत्वात् अवरोहतिहं॰ सःपृथिविपदिति हंसः शुचिषदित्यनेन मं
त्रेणायजमानोरथादवरोहति सोयान भूमावर्वेत रइति सोवर्त्ति पृष्ठि॰ हं॰ सदितिश्रुत
त्वात् विमुक्तंस्वयंत्रिःकं॰ रथवाहरणंकरोति ततोयजमानावारोहणानंतरमध्वर्यु
स्तरथसंयुक्तंयथासहितमेवोत्यायरथवाहरणंकरोति ततस्संगृहीतान्ववतिष्ठेत त
हं॰ सरथवाहनाआदधीतेतिश्रुतत्वात् तैत्तिरीयके विश्वस्पते यहभौ सहावर्त्तिषेता
मानेलोकमियातांसहसंगृहीत्रारथ वाहनेरथमादधातिसेवर्गो देवैनं लोक हंत्य देधा
तीति रथवाहरणशब्दस्यार्थसिद्धार्थत्वात्स्वयमेवतस्यार्थमाह अनस्तत्कर्म॰ अनःशब्दे
कटमेवतत्कर्मतस्यरथावाहरणशब्दस्यकर्म रथवाहरणावाशब्दस्ववाच्यमित्यर्थः ना
म्यत्नकृतादिकंतस्यापिरथवहनयोगाद्रथवाहरणशब्दाभिधेयत्वंएकास्मात्स्यान्
स्पर्शमेवमुक्तं शालायाः शिरातोपश्चर्वेति यें ततः शालाया शिरातोपता
अपप्रवर्तेरथादवरोहति ततसंगृहीतान्ववतिष्ठेत्तत्सोकमन्ववतिष्ठा यहं॰ सरथ
वाहनोत्वनास्यादित्यनेनयजमानावरोहणादेशःपुनरवरोहणं निषिध्यते
यमेवरथवाहनाआदधातिततोवाऽप्रवर्तेतथातल्लोकं नान्ववास्यादित्यनेनयज

देव॰भा॰॥ मानावरोहणादेशेवं तत्त्ववरोहणं निषिध्य आह तदेव सरथमेव रथवाहनमादधा
३२ ति तमोवाऽपञ्चवते तथा तं लोकं नान्ववयति यदेव सरथवाहनोन्ववास्यादिति श्रु
तेः अयुक्तश्रेयसः स्यान्नाक्रमणमित्यभिप्रायः तेन कथं येनावतरेदित्याशं
क्याह तदेव सरथमित्यादि तं संग्रहीतारं सम्यग्रथेन महेश्वरथवाहन आदधाति
यञ्जवदधाति स्थापयंति अनेन मनुष्याः तेन सास्माद्रथवाहनात्सोऽवाह्यपद्य
वते अपगच्छति पश्चाद्ववरोहतीत्यर्थः तथाकुर्वञ्शाश्लोकमनुस्मायं तारयती
ति तमदिति पश्चाधंताभ्यवाद्यखः पचपवतेअवरोहतीत्यर्थः इति माधवाचार्यः
अत एव दक्षिणात इति विधानात्पूर्वमेव रथवाहनं दक्षिणापादक्षिणात एव
स्थापनीयमिति गम्यते रथवाहनस्य दक्षिणेशान्तमानावासजतीति वृत्तौ तस्य
रथवाहनस्य दक्षिणेन दक्षिणायाम्भागे दक्षिणावर्षेशान्तमानो सौवर्णोमणी
वृत्तौ कर्त्तुरेवोआरंभणाविशेषावासजतीति आपस्तम्बीयत्वाद् शक्तिकाशतेन तस्समा
नो भवति सरथवाहनस्य दक्षिणामनुष्यदेश समानो प्रवर्त्तावावधातीतिव श्री ४
णात् सरथवाहनस्य दक्षिणामनुष्यदेशमनुशन्तमानो सौवर्णोमणिरन्तुलावधा राम
ति यन्मनुष्यस्य रथे गच्छतीत्यनुसंधाय अनन्तमनुवधाति साममण्येतस्मिन्नेव वधाति र ३२
न दक्षिणेदेशे अन्यस्याधिकरणस्याभावात् इति हरिस्वामिनः माधवाचार्यास्तु ३३

सरथेति दक्षिणस्यमनुष्यं मानमनुमन्त्रयतोवर्त्मनो शत्तमानौ शत्तमानवरीमिति
द्वोहकृत्वासजेदिति अनुवर्त्मेमोऽहं वरीथे एतां त्वामुपगृह्णामि अनुवर्त्मेरथचक्रव
र्त्मेति ॐ इं्वरीथे एतां त्वामुपगृह्णामि ॐ इं्वरीथे शान्तामुपगृह्णामीति श्रुतत्वात् अनु
वर्त्मेविति समभिविभक्त्यर्थे पमव्ययीभावः रथचक्रवर्त्मनो समीपे नपुंसकात्
न्यतरस्यामिति वाच्य् ततस्तनीयास समभ्यावेऽलमित्यश्राव: पितृभृतिस्तमका
र्हतरेत्रामसव्येव्यावधे तयाहि रथवाररथवाहणस्य दक्षिणां गच्छमाना वा संजानिव
तोपनवर्त्म अनुवर्त्मेचक्रवर्त्मनः समीपएव रथवाहनस्य दक्षिणा गच्छ चक्रेव
तौ गच्छमानावासजेदिति अतएवप्रतावन्मनुष्यं दक्षिणमिति परं अनुवर्त्तनमित्यर्थः
ततो द्वितीयं तस्ये ॐ इं्वरीथे एतां त्वामुपगृह्णामि रथवाहणएवोऽहं वरीथे श्राव्यामुपग
ह्णामि एतावन्मात्रश्रुवणात् इदंनुभाष्यानेपुनस्तत्रअस्मिन्नसेअनुवर्त्ममित्यत्रानुर
थेत्समयेतिसामीप्येऽव्ययीभावः शेषंपूर्ववत् वर्त्मचक्रमार्गः अनुसमीपे चक्रमा
र्गसमीपएवनीचौ दक्षिणा रोधचक्रे गच्छमानौ बध्नीत्यर्थः एवं तद्व्यानहरितामित्ये
तमिति कृत्वालिखितं उपस्पृशति गच्छमानावेव स्पृशतीति तन्नो यजमान एव स्पृश
तीति मंत्रेण गच्छमानावुपस्पृशति आवमते सूत्रोनु अन्यतरस्योपस्पर्शनं विहितं
तयोरन्यतरमुपस्पृशति यहसीत्यादिमंत्रेण तदापूर्वेभावं यजतइति लिंगाद्यजमानः

दे॰भा॰१९ नैत्रस्तरोभ्दस्वोर्गसीति शाखामुपस्थपाती अथो इंद्रवीरैः॰ पा रवामुपस्थ शस्त्रांस्यजे मि
३३ त्वाहि श्रुतेः इंद्रस्य बाह्मित्यवहरंते बाहू यथस्थायां यामूवर्मदेशे स्थिता यो इंद्रस्य बा
मित्यनेन मंत्रेण च्छर्युर्यजमानस्य बाहू यामूवर्म देशे स्थिता यो प्राग्यजनत्र स्थापि
33 ता यो मैत्रावरुणयापय स्यामध्येनी चोकारोती त्वर्थः अथेरण मैत्रावरुणस्य धिष्णा
मैत्रावरुणीय पयस्यानि हितामवेति तामस्य बाकू अभ्युपाव हरतीद्रस्य बावीर्यकृत
इत्यादिश्रुतत्वात् तां पयस्यां अभीतिकर्मप्रवृत्ती पयोगे द्वितीयानां पयस्या मः
भित्रसीकृत्य अस्य यजमानस्य बाहु उपाव हरति अत एवाध्वर्युर्वी हुउपावरोहति॰
सेयुक्तं धनःप्रपत्नति सेयुक्तं मिथुनयसंयुक्तमेवतदनुर्द्धरापयपयन्ति धौ समर्पय
ति तत्सर्वे मंत्रेण गृहीतमाभूत् अन्नवेरित॰ हत्वा पयस्याया पचरति ततस्तां पयस्या
सहोमध्याज्जरवेदिं प्रतिकृत्वा तत्समीपि आसाद्याज्यभागावनुष्टायततः पयस्य
याप्रचरन्ती मैत्रावरुणपयस्यपाप्रचरतीति श्रुतत्वात् माध्यंदिनसवनीयानां प॰
रिसमाप्तत्वात् सवनीयपशुतंत्रेवाज्यभागयोरभावादिह पूर्वमाज्यभागौ कृत्वा ततो मैत्रा
वरुण्यापयस्यया प्रचारः कार्यः प्राकि [illegible] कृतः ६ ता [illegible] रीमासंदोह॰ रजताच्याच वर्मदे
शानि द्धातिस्योनासीति पयस्यायाः स्विष्टकृतः प्राक् स्योनासीतिमंत्रेणारत्नुतांस्थ राम॰
भिर्क्षतां खादिरां वहिरव स्वस्रवधिभिः काष्ठेति प्यादितां आसंदीं मंविकां अथोस ३३

दि

द

रिमार्जयां प्राग्वंमेर्द्देशे मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तात् ध्वर्युर्निदधाति स्थापयति मैत्रा
वरुणाय पयस्यायां प्रचरन्ति तस्या अग्निष्वेव विष्वक् भवत्यथ स्मा आसदीमाहरतीति
प्रस्तरस्य सेवा रत्वा हिरी विस्तस्मा भवति येयं वेदेर्भूताभरतानां तामग्रेणा मैत्रावरुणा स्वा
स्य धिष्ण्यं निदधाति स्योनासि सुषदासीति श्रुतत्वात् सा एषा प्रकृता आसंदिरिता हि दीभ
वति विस्तस्माच विविधपात् कीदृशीं तां प्रसिद्धेव दर्शयति यादृशं प्रसिद्धैवलोकेव
धेवि विधयस्ता व प्रभूताभरतानां स्व विधायां ताव भरता हि मा नेषां भरताभरतमेभा तना
घाशात्स्व्रव हारिणां तेषां प्रसिद्धैव से स्वर्ण्ड वध्राघ्र्मेरज्जव नाभिक्षुनात्वक्षुनेति मा
धवाचार्यः अधीवासमस्का मास्तरणानि स्वचस्पयानिरिति ततो स्मा मासघाम ध्वर्युरधी
वासमास्तरणाति अधिरवरिष्ठाघने अमेनस्पधीवासं उपरि सर्वेत स्नुहन पर्यास्त्वच्च स्वा
भाव्या हनवस्त्रमहर्दिस्वर्णः अध्याधीवासमास्तरणाति स्व सपोनिरसी निश्रुतेः सु स्वा
न्वंतमस्या मुपवेशयति स्योनामासीदेति अस्पमा संघामध्वर्युर्वोहृगत्हीन सु न्वेत मुप
वेशयति स्योनामासीदेत्येनेनमंत्रेण अपेन मासादयति इव हामामासीदेति श्रु
तत्वात् निषसादस्वरोस्यासमते निषसादेत्येनेनमंत्रेणास्य यजमानमुरस्यो संस्पृश
र्यः अभिमृशति अस्मे पंचाशान्याणावाधायप श्वास्नं पत्रिय वक्ष संस्कः शनैस्त स्वो
द्यूंति अभिमृशसोसनेनमंत्रेणास्मै यजमानायवश्स पेवतु र्थी अस्य यजमानस्य वाणो

सेहस्य मध्वर्युनालभते अथांतराः से निम प्यज य निनि षसाद ध्वनश्रुतइति ध्वनत्वात्।।यजमानमुरस्या ई

दे॰भा॰ ११ पंचाशा नक्षत्रसाधनमंत्ता नाधायथश्चात्पञ्चमानुष्ठेय एवं यज्ञमात्रे पञ्चियव्यूह इंद्रैरस्य
३४ प्रांशानैर्घ्नंति बहुत्ववचनोपदेशात् ध्वर्यवो घ्नंति मंदं मंदं बहु इवंतीत्यर्थः पञ्चियव्यूह्यः पा
साशैवैकेकृतका भेयोद्धः एतेहि पञ्चिपात्रस्थाः हस्तु त्वात् अपाकेपंचाशान्यागावा
34 हृधास्थभिभरस्य नासंपंचदिशः कर्म्मंन भिसेयवार भिभर्थ्यैक हि रेख हि सर्वान यामिभ
वन्तीति श्रुतेः एकत्व द्वित्व त्रित्व चतुष्टत्व सरसाः कलि द्वापर त्रेता कृताख्याः अयाः एव
अयानद्वापरादीनभिभः यत्कलिर्नाम यः कलिसंज्ञः हि यतः एव सर्वान द्वापरादीन यान
भिभवति सर्वेषु तेषु एकत्व संख्या अनुगतास्ति न त्वेकत्वं विना हि तानिभवति भव
न्तीत्येकत्वं विना विधित्वादिनेत्यभिप्रायः केलिसर्वं यानाप्याप्यभिभवतिस्यत्यने हेराजन्वे
तासंपंचभिरस्येः पंच दिशः कल्पंतां अनेनेन्चाभिस्तुवा कलिना जभिभूत्वमन्येषां भवे
त्रिहरिस्वामिनः माधवाचार्यास्तु अक्षाः सौवर्णाः बपईकांपंच तेषां चतुर्णाम क्षरा
रांगांकृतसंज्ञा नत्यावचंशारवांनेरक्तोमसंख्यायांकृतानिवक्षवहरः कृतः येचैवत्वारः स्तोमाः
कृतं तत् अथपंचकलिः सद्गति यत्पंचाप्यक्षाएवहरः यद्वंनितिउना नावाअवांचोवा
न हावैरितु जनै योभवतिअतश्कलेः सर्वाचत्वासाभिभावकत्वात्तु वेनोपिजयावेसिवासे
च क्षनिवायर्सर्वः अपशबोसवाचीक लिहिसर्वानयानभिअधिकसंख्यत्वात् नयानर राम
येनपक्षतत्रप्रांएवंहडंर्घ्नंतीतिश्रुतेश्च पञ्चियवश्हदरैरितिशारवांतरात् पक्षतः प ३४

थेऽस्यार्थः अत्र हननेन विकल्पेन मंत्रमाह पाप्मानं ते पहन्मो सिल्वावं धं नयामी ति वा जुने
न मंत्रेण वा अध्वर्युर्वा यजमानं पश्येयज्ञियं स्पृहयन्तीति वान् स्त्री मि ति वा वरं दत्वा ब्रह्मन्नि
त्यामंत्रयते पंचकृत्वः ततो यजमानो वरं त्वा राजस्व मेस्त पशो मे स्त इत्येवमादिना वचनेन स्वा
मी ब्रह्मा प्रार्थयित्वा पंचकृत्वः पंचवारं ब्रह्मन्निति मंत्रेण ब्रह्माणमामंत्रयते अथ वरं वृणीत इ
ति प्रकृतस्य ब्रह्मन्नित्येव प्रथममामंत्रय इति ब्रह्मन्नित्येव द्वितीयमिति तृतीयं चतुर्थं पंच
मिति एवं पंचकृत्वा आमंत्रणस्य श्रुतत्वात् प्रत्याह ब्रह्मा सद्भिः सविता वरुणा इंद्रो रुद्र इति त्वं
ब्रह्मासीत्यादिभिः एवमामंत्रितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सविता सि वरुणो सि इंद्रो
सि रुद्रो सीत्येतैर्मंत्रैर्ब्रह्मा यजमानमभि आह प्रतिवक्ति त्वं ब्रह्मासीत्यप्रथमं वयपव आत्वेष
षां मंत्राणां ते त्वं ब्रह्मासीत्यादयस्तैस्त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरिति चतुर्णामपि मंत्राणामादौ त्वं
व ब्रह्मासीत्यस्य प्रयोगः कार्य इत्यर्थः ब्रह्मासमिति प्रथमं यजमानो ब्रह्मन्नित्यामंत्रयते त
तो ब्रह्मासि सविता सि सत्यप्रसव इति यजमाने प्रत्याह पुनर्ब्रह्मन्निति यजमानो ब्रह्माण
मामंत्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणो सि सत्यौजा इति प्रत्याह एवं सर्वेषु ज्ञेयं त्वं ब्रह्मासीतितरः
प्रत्याह सविता सि सत्यप्रसव इत्यस्य सर्वस्य श्रुतत्वात् आदित एवास्य त्वं ब्रह्मासीत्यस्यादिरि
ति संज्ञा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरित्युक्तत्वात् अंत्यं पंचमं प्रतिवचनं आदित एव त्वं ब्रह्मासीत्येता
वतैव मंत्रेण ब्रह्मणा कर्तव्यं ब्रह्मन्नित्येव पंचममामंत्रयते त्वं ब्रह्मासीतीतरो निरुक्तं प्रत्याह

हे॰मा॰९५ निष्टुनत्वात् वषट्कारे निबद्धयसेवंनामानं वषट्कारे सेवमादिनामंत्रेण वषट्कारं यजमान

३५ यवएवंनामानं वषट्कारेसादिनामानं पुरस्तं कृयति आकारे यति अ[illegible]सुमंगलानामा ध

नं६ कृयति वषट्कारश्चेय वषट्कारमय वषट्कारेति यएवंनामा भवती निष्टुनत्वात् स्वमस्मै

35 प्रयच्छति पुरोहितो ध्वर्युर्वे इत्य वज्र इति इंद्रस्य वज्रोसीति मंत्रेण पुरोहितो वास्य ध्रुवो वी

अस्मै यजमाना यस्मा प्रयच्छति समर्पयति पुरोहितो वास्य यर्वेवे २ विहिता नां यानि

कर्माणि ष्टिकाभिचारकर्मणां कर्तायथा सेव ब्रह्मा राज्ञः प्रयच्छति अध्वर्युर्वा यो वा यो वास्य

पुरोहितो भवति इंद्रस्य वज्रो सि तेने निष्टुनत्वात् राजा राजभ्राता सूतस्य पत्नीस्यपतरो ग्रा

मणीः सजातनस्मै वषट्कर्ष पूर्व उत्तरस्मै राजा राजस्य यकर्त्ता राजभ्राता नातस्मै वराज्ञो भ्राता

सूतस्य पत्योरन्यतरः सूतो भ्रूपो षकः सर्वो वै सूतं इत्युक्तत्वात् प्रसो नि अन्तरं जाना

निअधायमस्वो एवमंतां अयं स्व इति सूतः संवः स्यं पति ग्रामेश्वरः नयो मध्ये अन्यतरः

सूतो वा स्य पति वेत्यर्थः ग्रामणी ग्रामाणां नेतृत्वेन महत्तरः सजातो ग्रामण्यो भ्राता

तेषां राजादीनां पंचानां मध्ये एकैकः प्रथमः प्रथमो राजादिः उत्तरस्मै स्यंकरं इंद्र

वज्र इति मंत्रेण एव करोति राजभ्रात्रादिकायस्मै प्रयच्छती त्यर्थः सूतश्चैव राजा राज

भ्रात्रे स्मं प्रयच्छति राजभ्राता सूताय वस्य पतये वा स सूतस्यापतिर्वा ग्रामण्ये वा ग्रा एम॰

मणीः सजाताये ति नं६ राजा राजभ्रात्रे प्रयच्छति राजभ्राता सूताय वस्य पतये वा ३१

सस्तृतस्य पतिर्वा ग्रामस्यो ग्रामणीः सजातानावेति तदे राजा राजभ्रातेभ्यः प्रयच्छतित तदेतज्ज
भ्रातास्तनायवस्यापयेवापयच्छतिनदे सूतो वा स्थपतिर्वा ग्रामणी प्रयच्छति तं ग्रामणीः
सजातानां प्रयच्छती इत्यवगम्यते इति श्रुतत्वात् प्रत्तेन सजातः प्रतिप्रस्थाताच पूर्वाग्निस
हितादे स्रुकपुरो रूक्तघृतमभिमिंकुरुतः सजातः प्रतिप्रस्थाताच नेयामणी यजनमरणी
दत्तेन स्फ्येन वज्रेणाग्नेः पुरो स्थत्वा स्रुकयाहरस्य प्रहरणमंत्रेण तं प्रतत्स्थ पेसनेन पूर्वाग्नि
सहितां पूर्वाग्निसन्निधौ घृतमभिमिंकुरुतः पूर्वस्रुक्कं गवादे शान्तम धिकं वास्वस्याहव
नीयस्योत्तरतः स्थापयति पूर्वाग्निवहनेन चसाग्नीति अन्तआहवनीयस्योत्तरतः पूर्वा
ग्निः शकटे स्थापितोस्ति तस्योत्तरतो घृतान्यभिमिंकुरुतः पूर्वाग्निरेव स्याग्निरेवेति
हरिस्वामिनः अथ यजानाश्च प्रतिप्रस्थाता चैनेन स्फ्येन पूर्वाग्नेः स्रुकस्य पुरो स्त्वाधि
देवनं कुरुत इति श्रुतत्वात् पूर्वाग्नेः पूर्वाग्निसमीपे अधिदीव्यंत्यस्मिन्निति अधिदेवनं घृत
मभिः तांस्फ्येन समां कुरुत इति श्रुतत्वात् मंथिनो विमिते मंथिनः पुरोस्त्वा अपयेवेन द्र
स्येन नमंथियहेयहरणामंत्रेण तत्रैव घृतमभिमिं विमिचतुरस्रं समदपकुरुतः अथ मंथिनः पु
रोरुचा मिवितविमितन इति श्रुतत्वात् घृतमभिहिरण्यं निधायामिजुहोति वर्गहोतेन ना ७३
म्नः पशुरिति एवं कृतायां घृतमभिहिरण्यं निधाय अग्निः पशुरिति मंत्रेण चतुर्गृहीतेना
ति भिजुहोति हिरण्यस्योपरि अध्वर्युश्चतुर्गृहीतमाज्यं जुहोतीत्यर्थः अथाध्वर्युश्चतुर्गृहीतमा

रे०भा०१५ ज्वंगदहीत्वाधिदेवने हिरण्यं निधाय जुहोत्यग्निः पृथुरिति श्रुतत्वात् अस्मा नि वपति स्वा
३६ हाकृतानीति ततोऽध्वर्युः प्रकृतत्वाघृतमस्मावेव स्वाहाकृतानीति मंत्रेण पंचाज्येन वपति घृ
तार्थं अथ्यास्माग्नि वपति स्वाहाकृतानीति श्रुतत्वात् अस्मा श्वयेत्सर्वराजः पार्श्वोपा हि
36 तानेव प्रकृतत्वात् गार्हीव्य ध्वमित्याह ततो राजा गार्हीव्य ध्वमिति प्रेषं राजन्या त्राय्य
यी दीव्यत्याह घृतकरणाप्रेष्यायां गांपर्णीकृता घृतं दीव्यध्वमिति सर्वे एते ध्वसे घाल्गां
दीव्यध्वमिति श्रुतत्वात् ततस्तमेव विना अध्वर्यु राजधातस्सस्य पत्या रत्न्यामणीस ज्ञा
तामहीदीव्यंति तेषां चगांजित्वाह सुश्वाश्वीय सवां वाऋशे पांचि तिहरिस्वामिनः कृतादि वापिदध्या
प्र सृजमः तिम्यः अथवाराजपमश्चतिम्यः कृतादिघृतं वादिन ध्यात् एवं येत् वा घृतां तं स्कृता
दिघृतं चघृतकारिणां प्रसिद्धं ततश्च राजः कृतसंज्ञे घृते राजो प्रानुजितारमस्य तस्याप त्तोर
न्य तरस्य हाप रसंते ग्रामणः पंचकर्लिंगादिसंहं सजातायकलिं कृतादि घृतपस्तेस
जातायक्रीडनार्थं कलिं निदध्यात् एवं येन गामस्य नीपदंति भस्प सजातस्या सेवं धि
तीर्गां नत्र घृतमस्मावानीय दंडादिना घ्नंति ताडनमात्रं कुर्वंति न तु मारणं प्राणवियोग
करणं नादृश स्यात्र कारणाभावात् यो वाऽस्माहे सभायां घ्नंति रुद्रोहे नाम भिमन्यतर
इति श्रुतत्वात् तथा एषवा अग्निः पृथुर्येदधिदेवनं तस्यैते गंगारा यदक्षास्तमेवैतेन राम
प्रीणातितस्य हवाएषानुमता गृहे भुहन्यतेः यस्सादिवावत्तो घा अपहत्यापाप्नी पुति ३६

जिह्रिस्वामिनः पूर्वाग्निवाहो हस्मिराण गत्वेन पूर्वाग्निवाहोनड्वाहो हस्मिराणा संनिधा
नाद्यनकर्तभ्यः पूर्वाग्निवाहो हस्मिरेति श्रुतत्वात् पूर्वाग्निमावसथ्याशकटस्थं च हंती।
ति पूर्वाग्निवाहः वहस्थूनिरिव ४ पूर्वाग्निमाहवनीयं च हंतीति माधवाचार्यः पयस्यावि
ष्वक्तोद्दिष्टं करोति ततः पयस्यायाः स्विष्टकृद्यागमिडां च करोति पूर्वं प्रुक्तप्राक्त्विष्टकृतः
स्वाहिरीमासंदी मिसादि अतः स्विष्टकृतादिमार्जनांतमत्र करोति अथ याहाग्नये स्विष्टकृ
ते नव्रूहितस्थद्विरेणाहुतीः स्तकर्म क्रियते इति अग्नये उमादधातीति वश्रुतत्वात्
माहेंद्रादिव स्विष्टकृदिडस्यानंतरं माहेंद्रग्रहणादिप्राकृतकर्म करोति उपहूतायां
मिडायाम पउवस्य श्वमाहेंद्रग्रहं गृह्णाति माहेंद्रग्रह गृहीत्वा स्तोत्रमुपाकरोती।
ति श्रुतत्वात् अवहत्य गच्छति स्तोत्राय यप्रहितेः पत्नेमारणो ध्वर्युणा स्तोत्राय
प्रहितः सन्त्स्तोत्रोराणसया न गच्छेत्स्वमनुज्ञातः सन्नासंद्या अवहृत्यावर्तीयेस्तो
त्रोपासनार्थमुद्गातृसमीपं गच्छति तद्धे स्तोत्राय प्रमीवति सउपावरोहति सांते स्तोत्रस्य
भवस्यते शस्त्रस्येति श्रुतत्वात् अंते समीपे भवति उभयमेवउपास्तस्यार्थः महत्वती
यांते वक्तुंतं कर्माभिहितं अतः प्राकृतकर्म पवर्त्स्यर्थं माहेंद्रादिवेति स्त्रक्तृ नोपरिष्टं
भवमस्यमेकेनना व्याहिरी मिवेन इदं सैकेन एवं तमाहेंद्राहेवापुनः परिधानं निधायेती
तीति तत्र वेन पहिता व्याहारी निपरिहितान्येवमवंनिनमिहितानिनहिताव्याहीनामध्ये।

दे॰भा॰२५ एकेन विसर्गहितेनोदे त्तिजसाहुर्हिः स्मरन्ति अत्रश्रुतिः तस्मादेके निरुद्धस्येनान्तिवासाऽर्धं०२
३० स्यार्थेनं पुनं पुनर्दीनवसनं परिधापयन्तीति विधाय निषेध त्तिनइत ध्या न कुर्यादिति
तथा सप्ततेषामेवैकं वाससा परिदधीत इति साम व्यास्वयम्भो हरिस्वामिनः तथा स
37 प्ततेषामेकैकं वाससा परिधायोदतीनि च दीक्षितवसनं च यास्यन्ति सयत्राव भृ
थमभ्यवैति तदेतस्याभ्यवहरन्तीति श्रुतत्वात् एतद्दितिदीक्षितवसनं तस्य पतृ
तत्वात् तथा हीनिनिधायदीक्षितवसनपरिधानपसेनेव परिहितेनावभृथमभ्य
वैस्तु इतिचे अन्तर्बंधवपाहोमान्ते दधाहनान्ति एतानितार्प्यादीनिवासांस्यन्तर्बंध
वपाहोमान्ते दधात् संनिधानात्सन्तर्बंध लिङ्ग्यः उदवसानीयायां समाप्तायां वा अथ
वा उदवसानीयायां समाप्तायां एतान्यितार्प्यादीनि दधात् आगन्तुत्वात्ते तानि वशायै वा
वावपायाई हुत्वा यादधाउदधाउदवसानीयायां वेष्टाविति श्रुतत्वात् नैधानमुदवसा
नीया अत्राभिषेचनीये नैधानमुदवसानीया भवति ऐन्द्रवैश्वदेव्या द्वादशकपालो व्री
हियवाणां अत्रहविरुच्यते व्रीहियवाणां ऐन्द्रवैश्वदेवं इन्द्राविश्वदेवत्तो द्वादशकपा
लः पुरोडाशो भवति ऐन्द्रवैश्वदेवं द्वादशकपालं पुरोडाशं तिनमुभयेषां व्रीहियवाणां
गृह्णातीति श्रुतत्वात् समविभागप्राप्तेआह तृतीयं यवानां मध्ये अस्मिन्पुरोडाशे राम
तृतीयं भागं यवानां मध्ये गृह्णीयात् भागद्वयं तु व्रीहीणामेव तत्रैवं कर्तव्यं प्रथमेषु ३०

मुष्टौ व्रीहय एव ग्राह्याः द्वितीयमुष्टौ प्रथम एको भागो व्रीहीणां ततो भागद्वयं यवानां तृ
तीयमुष्टौ प्रथमं द्वौ भागौ यवानां एको व्रीहीणां एवं द्वितीयो मुष्टिः चतुर्थे मुष्टौ व्रीह
य एव एवं यवानां तृतीयो भागो मध्ये गृहीतो भवति मध्यमयोर्मुष्ट्योरन्यतरस्मिन्खंडवल्ला
तरस्मिन्नुक्ता सहैव ग्राह्यं अधिश्रयणं वा न केवलं यवानां तृतीयभागस्य मध्ये यवमय
पिण्डं निधाय वर्तुलं कृत्वा पुनर्व्रीहिमयपिण्डस्य द्वितीयं भागं तस्योपरि निधाय वर्तुलं कुर्या
त् व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमधिश्रयति तद्यजुर्बा॰ रूपमण्य यवमयं तद्वा॰ रूपमण्य व्रीहि
मयं तत्साम्नां॰ रूपमिति श्रुतत्वात् नानाबीजधर्मेणाप्ययवस्य यवक्षेत्रेऽनेयब्बरोसंर
स्कारश्चेस्मरणाभिमर्शनादयः अवदानिचत्रिभ्योपिधानुभ्यो ग्राह्यात्याति प्रथममेवधा
तुर्थ्यं सर्वेषामसहैवाधिश्रयणसकृन्मंत्रेण निर्वपति शोदक्षिणाद्दहाति वस्य मात्राः
शतमाना घार्दक्षिणा हिरण्यनिस्त्रोऽहति कास्माद्यवाकोश्चायामाह शतमानातिव्रल
णो त्रीणि शतमानानि निव्रलरणोद्धात् रत्निकाशतेन एकं शतमानं भवति तानि च सुवर्णो
स्य नत्रत्रीणि शतमानानि हिरण्यानि दक्षिणानाविव्रलरणोद्दहातीति श्रुतत्वात् धनहींत्रे
निस्रोधेनुर्हींत्रे द्यात् निस्रोधेनुर्हींत्रेहति श्रुतत्वात् वासांसि त्र्यध्वर्यवे त्रीणि वस्त्रा
णाध्वर्यवे द्यात् त्रीणि वासांसि अध्वर्यवे इति श्रुतत्वात् गामग्नीधे एकां गामग्नी
धे दद्यादिति परिस्वामिनः निस्रोधेनर्होतृत्रे इत्यस्य चोदनायाः सर्वत्र त्वेकादश दक्षिणा भवं

हे॰भा॰११ नीतिस्तरणामपि सवत्सस्त्रयोदशेति द्वादशावा त्रयोदशेवेति श्रुति यदि रुचेया अन्यमा
३८ धवीवार्यो: नावदता द्वादशेति शतमयानि धेनवः इत्वीणिवासांसि इति नवसृकानि
वत्ससहितानां पयस्विनीनां हनस्य सिद्धत्वा तासां वत्सा अपि त्रयइति द्वादशअग्नीध्र
38 स्यवत्सतराणां सह परिगणनाभावात् दक्षिणां विहाय द्वादश दक्षिणा इत्युक्तं गाम
ग्नीध्र इति व्यपदेक्षिणा विधानान्नेन सह परिगणनपक्षे त्रयोदशभवंतीति अ
परे त्वन्यथा वर्णयन्ति शतमानानि धेनवो वासांसी इति नवसृकानि वत्ससहितानां प
यस्विनीनां हनस्य सिद्धत्वात्ता सां वत्सा अपि त्रय इति द्वादश अग्नीध्रस्य वत्सतराणां स
ह परिगणनाभावात् दक्षिणां विनापि द्वादश दक्षिणा इत्युक्तं गामग्नीध इति व्य
पदेक्षिणा विधानाच्चेन सह परिगणनपक्षे त्रयोदश भवंतीति अपरे त्वन्यथा वर्णय
न्ति शतमानानि धनवो वासांसीति बहुवचनात् त्रिसामर्थ्यादिति अत एव पक्षपते वाऽ
ता द्वादशवा त्रयोदश वा दक्षिणा भवंतीति नन्वेवमपि द्वादशत्व भवंति नत्रयोदशेति
सत्यं माध्यंदिनपाठाश्रयणो द्वादशैव काण्वपाठाश्रयणे तु त्रयोदशाऽपि भवंतीति त्रहि
वत्सतेअध्वर्यवे चीणि वासांसि त्रयश्चानडुहो गां वाजं वाग्नीध इति अतश्च विके
ल्पो द्वादश वा त्रयोदश वेति एतत्सर्वमुक्तं नरमिवाभाति त्रयोदवसनीयाग्नये: पंच राम:
कपालः समारूढ निर्मंथित इतिप्रकृतितः प्राप्तायाउदवसनीयायाः स्थाने वचना ३९

त्रैधातव्युदवसानीयाविधीयते प्राकृतीचोदवसानीयसमारोपनिर्मथिते इष्ट्वा अत्रचसमा
५२ रोपणं न संभवति अयोनौ दशपेयं साधारणत्वात् अतः समारोपम कृत्वैव शालामुखीये
एवत्रैधातवीकार्या एवं च अस्मत् स्वाभावादेव अप्यधाराभावः अनुन्यक्तं होम
त्वाद्दत्तग्रहस्याप्यभावः मैत्रबार्हस्पत्याभिचारयोर्व्यवस्था मैत्रबार्हस्पत्ये अभिचारार्थं च एषा त्रै
धातवी भवति अथो हैनयापि भिषज्येदिति श्रुतत्वात् रोमयस्तस्य रोगमाप्नीयकरो
भेषजं तथा अथो हैनयाप्यभिचरेदिति श्रुतत्वात् अथ यवरोगिरोगोपशांत्यर्थं
अभिचारार्थं च नयनैऋत्यहनि श्राद्धात्वारंभणीयापि क्रियाभवति ० दशोत्तरशतस
६ रुप्यावहोमः त्रिनिर्वपति उत्तरराशिवस्थमाराणानि दशसंख्यानि संस्थाप्य हवींषि त्रिनि
र्वपति उत्तरराशिवस्थमाराणानि दशसंख्यानिसंस्थाप्य हवींषि त्रिनिर्वपति संस्थाप्य हवीं
षि त्रिदशानां हविषां संज्ञा कारणानां च यथाग्न्यामन्तेऽदतिपशाने तन्त्र भवेत् शुक्ल
षष्ठी मारभ्य षड्दिवसे एकैकमन्त्रयायस सप्तमेदिने द्वादशपामवशिष्टानि चत्वारि
कृत्वा द्वादशपुण्डरीकां स्रजं यजमानः प्रतिमुंचते सप्तम्यामिति सप्तमेदिने द्वादशपामे
वासंघभिर्दर्शनाद्दिकर्म वैश्यादशपेयपक्षस्तु वा एवंवाभिषेचनीयसमाप्तेनंतरं द
शमेहनि स्तुत्या भवति अथ यपदशमेकस्मिन्नि सन्नाभवतिन स्मादशपेय इति श्रुतेः
अत्र कुंडगेतस्य विशेषः नहाक्षितरथनन्तो दशाहं पेयेन यजेतेति अस्य दशानाम

दे॰भा॰११ विसंस्थाहविषाखुः श्रयवानुष्ठानं तत्स स्थापितिष्ठिपिर्यत्तेदशाभिर्देशाग्रमि
३९ ति शांखायनः अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति अनुक्रमेण विधानादेवदेवदेशात्वेति
द्वेदशायहृणादेशनाम विषयत्वामनुष्ठानं यथास्यादिति अस्मिन्पक्षे येन्यू
39 नसहस्याप्रस्तरणान्सोमाहरणादिकर्म चैत्रशुक्लदशम्यां दशयेयमस्थेति
प्राचीनः पक्षः श्रुतिमूलः अयं च पक्षः मसह्यतिप्रतिभाति देवयजमाना नरमे
के केनोत्सर्पेति एकैकेनाहविषा देवयजनात्तं दशाययदे वयजनप्रतितं उत्सर्पति
गच्छति तत्र यथ यमभिषेचनीयशालायाः उत्तरतः समीप एव प्राग्वंशस्याव्यवहिता
त्रैकं तस्मादुत्तरदेशो द्वितीयं तस्मादुत्तरदेशात्तृतीयमित्यादि शालायामग्र एव
मुत्सर्पत्सुत्सर्पतं तथा कुर्यात् यथा अन्त्यदशमं समस्थाह (?) ... वैश्वदेवशालायीदृशा
पेय शालामध्ये भवति का नि पुनस्तानि दशहवींषीत्याकांक्षायामाह सावित्रमा
रस्वनत्वाष्ट्रपौष्णैमैत्रावाहस्पत्यवारुणाग्नेयसौम्यवैष्णवानि यथोक्त एतानि सावित्रा
नि वैष्णवान्तानि दशहवींषि यथोक्तं भवन्ति पञ्चपञ्चसावित्रादेर्यथावद्देशान्तरेष्वा
चार्येणोक्तं कपालसंख्या पुरोडाशत्वं चरुत्वं चेत्यादि तत्राप्ययं ... भवतीति यथोक्तमित्य
स्यार्थः अथ वा यथोक्तमिति यथाश्रुतं नावकृन्तेत्यस्यार्थः एतेन विनावचनं एकस्यैव राम
मेके हवि रुत्सर्पत्यापि तत्त्वमेकमेव भवतीति यत्केचिदूचुस्तेन्निरस्तं तेनैवं तेन ३९

सावित्रो द्वादशकपालो ष्टाकपालो वा पुरोडाशः अथ षष्ठं हविः अथ यदैन्द्रवैष्णवो ह वसानी
योष्टिः संस्तिष्ठते तस्या अभिषेचनीयस्याष्टेनानि हवींषि निर्वपति सावित्रं द्वादशक
पालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशमिति श्रुतत्वात् द्वितीयं हविः सारस्वतश्चरुः अथ सार
स्वतं चरुं निर्वपतीति श्रुतत्वात् तृतीयं हविस्त्वाष्ट्रो दशकपालः पुरोडाशः अथ त्वाष्ट्रं
दशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति श्रुतत्वात् चतुर्थं हविः पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानां अथ
पौष्णं चरुं निर्वपतीति तस्मात् [illegible] संस्कुर्वन्ति प्रविष्टानामेव कुर्वन्तीति श्रुतत्वात् ऐ
न्द्र एकादशकपालः पुरोडाशः पंचमं हविः अथैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वप
तीति श्रुतेः षष्ठं हविर्बार्हस्पत्यश्चरुः अथ बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपतीति श्रुतत्वात् वा
रुणो यवमयश्चरुः सप्तमं हविः अथ वारुणं यवमयं चरुं निर्वपतीति श्रुतत्वात् तत्र
आग्नेयोष्टाकपालः पुरोडाशोष्टमं हविः सौम्यश्चरुस्त्रैधं वैष्णवस्त्रिकपालः पुरोडा
शश्चरुर्वै तिदशमं रवसहो दशम्या देवता इति श्रुतत्वात् दशानां परस्परापारंशम्याः उ
पसद्वयसत्से त्रिकपालश्च देवता अग्निसोमविष्णवो दशम्यो दशानां परस्पराः क्रमे
णाष्टमी नवमी दशम्योमवन्तीति श्रुसर्गे अमीषां दशानां हविषां दक्षिणामाह म
नोषि पुंडरीकाणि प्रयच्छति पुंडरीकाणि जलजानि कमलानि तानि पुष्पाणि मनो
हि दक्षिणा [illegible] गमोद्धात् कारणानां सा दक्षिणेति श्रुतत्वात् प्रतीष्टि एकैकं द

दे॰भा॰११ रात्रि न चैकं पुंडरीकं प्रयच्छतीति सप्तसु हविःषु श्रुतत्वात् हिरण्मयानि वा अथवा इमा
८० नि दक्षिणार्थानि पुंडरीकाणि सुवर्णमयानि भवन्ति अष्टमी प्रतिपुत्तिः विप्रुषि शेष
५० माह उत्तमास्तिस्रः पुंपेन उत्तमास्तु अवमीप्रभृति त्रिपुतिः द्विद्विः पंच पुंडरीकाणि
दक्षिणात्वेन ददाति अष्टम्यादेः नवम्यादेः दशम्यामेकमिति गतु पसदा दशम्यां देवता
स्त्वेवं च पुंडरीकाणि प्रयच्छतीति श्रुतत्वात् ते चाष्ट स्रजः प्रतिमुंचते तेषां च दश
नां पुंडरीकाणां स्रजं यजमानकंठे प्रतिमुंचते तानि च दर्भतन्तुभिः सितानि कमलिनी पु
ष्पाणि स्रजि ग्रथ्यंते न दीक्षा भवति सैव दीक्षा यस्यां न दीक्षा यजमानस्य दीक्षा भव
तीत्येवं द्वादश पुंडरीकाः स्रजः उक्ता सैव तस्य दीक्षेत्यर्थः तां द्वादश पुंडरीकां स्रजं प्रति
मुंचते सा दीक्षा तया दीक्षया दीक्षितः स्यादिति श्रुतत्वात् एतानि च हवींषि अग्नीषोमीयवती
यशास्त्राता दशपेयाख्य मित्रावरुण तानि देवयजमानं प्रतिनयन्तीति अतो दशपेयस्यांगं ते
नैते बहुहविष्कस्य वाधानत्वे स्तवराजसूयगणानामभाव दशपेय देवयजमानं निगम
नार्थत्वात् तथा वाजपेयस्य तयनोराजसूयसोमाः किं चैतेन दशपेय यजमानो नरस्य निगम
नाभावाद्दशपापवृत्तिः इतरनीमितिवीचार्यते किमभिषेचनीयदशपेयावेकस्तो
उत भिन्नतंत्राविति किं तावत्प्राप्तं सत्रे लोपवपः एकतंत्रौ क्रत्वैकत्वात् इमौ एककतौ राम
भवतः कुतः क्रत्वैकत्वात् एवं हि श्रूयते सह सोमौ क्रीणातीति तेन दशपेय संबंधिनः ८०

मी २

सोमक्रयस्यापकर्षो ततः एवैषां पदार्थानामेककालत्वादेकतन्त्रतासु प्राप्तेष्वेवं प्राप्ते
आह नानावावभृथहोमासुत्याः नानातन्त्रौ भिन्नतन्त्रौ वाभिषवनीयदक्षिणीयौ भवतो
नैकतन्त्रौ कुतः ततः अवभृथहोमास्तुत्याः अभिषवनीयस्य च प्रागवभृथेष्टेरवगा
त स पश्चावभृथयमभ्यवैतीति वदेत्तमभ्यवहरन्तीति दक्षिणीयस्य च प्राग्होमात्सुत्यायते
ताद्वादशपुण्डरीकाष्ठे स्रजं प्रतिमुञ्चतेत्यादौ होमानयादौ हिम्पादौ हिमनस्य एकं तन्त्रं चैत्व
वहीवभृथयोः पुनः प्रवर्ग्यनोपपद्यते तस्मान्नानातन्त्राविति प्राप्त आह एकं तन्त्र
संयोगात् तुशब्दः पक्षव्यावर्त्तनो एकमेव तन्त्रं न भिन्नतन्त्रताभिषवनीयदक्षिणीययोः
कुतः आनुपूर्व्ययोगात् एवं हि दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामानुपूर्व्ययोगो भवति य
दि सोमक्रयमात्रमपकृष्येत तदा दीक्षणीयादीनां क्रयादर्वाननुष्ठानं स्यात्
यदुक्तं नानावावभृथहोमास्तुत्यामिति तत्र परीहारमाह अवभृथहोमाभ्यासो वा
चनात् वचनाद्धावभृथहोमाभ्यासो भवति नास्ति वचनस्य नियोगः किं हि वचनं नकु
र्यादिति यथाश्वमेधवचनादवभृथहोमाभ्यासः एवमत्रापि सहम्यावृत्त्याग्राग
तो ममाऽहिंसाय अभिमर्शनादि करोति अथ सहमन्यामित्युक्त्वा चैव श्रुते सह्यासा
त्रा विशेषेति दशसंख्याद्व्यं विभिन्नतन्त्रता शिकर्तव्यानीति गम्यते ततः सहम्याकेश्रु
त सहम्यान्निषेधो वा तन्त्रागारादृशायपार्थसोममानीयसोमांश घा आहारगाभिमर्श

दे॰भा॰२५ नाहि शाकलेनैव वैकर्म करोति कण्वशाखाभिप्राये राजाभिषेचनीय समाप्तिः ततः सप्त
८१ मसंस्था यावद्दशरात्रिति याविति सप्तम्याभिसम्पत्तेः पूर्वं गृहीत्वं ब्रह्मागारे सोमं निधाने र
सोमं क्रीत्वाहैध स पचन स्थायापुखे के ब्रह्मागारे निदधातीति अथ राजं क्रीत्वा हे धोप
नह्य परिवहंति तेनार्द्धमासं धामासा धप्रवरस्य यथा एवोर्द्धं ब्रह्मागारे निहितो भ
वति नमासं धामासा घातिष्ठेन प्रवरं नियतानि ष्ठेन प्रवरं स्पघा पसम्पिः प्रवस्तीति
श्रुतत्वात् उपसदेवनाहवींषि निर्वपस्तु पसदंतइ छन्दयोः यजमानइष्टेः स्व छा
यातुपसदंते उपसत्समासान्ते उपसदेवताभ्योग्निसोमविष्णुभ्यो यथाक्रमं हवींषि निर्व
पति यथापि वर्ष सोपसदं श्रुतं तेन तस्मै निर्वपति यथाक्रमं शाकल्यः आग्नेयो द्वादशकपालः
पुरोडाशः सौम्यश्चरुः वैष्णवस्त्रिकपालः पुरोडाश इत्यस्तीति यद्येवसम्पिः प्रवरस्य
घेनानि हवींषि निर्वपस्याग्नेयममष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपा
लं वा एकादशकपालं वा तेन यथेष्टं कर्म यजमानो नदति विधापन रूपान्तर व्यादिति निर्षि
ष्टं धिकल्पः ततएव सप्तकेनाक्रमिष्ठन्निति पातरूप सदसमस्येपुपसत्समा
साने एतानि हवींषि निर्वपतीति हरिस्वामिनः पूर्वं चेतन उपसदं ते पवर्गेभीत्सार्
नामिस्याहीनेष्वेव हर्षणात् पितामहत्वागवा सोमयाना संस्थायसर्पेगो स राम॰
एव सप्तदशोपसदो भवतीति श्रुतत्वात् सप्तदशस्तोम कर्माग्ने ष्टोमसंस्थं दशापे ८२

यस्य सोमः समर्हं । न च विशेषमाह । पित्रादयः पर्वजाः सर्वे पितामहशब्देनोच्यन्ते । अतः
स्त्रिजोऽस्य ब्रह्मणाः सोमपमिलितो शतमसंख्याः यत्र सवने सर्पेणास्यास्य सोमपानं सो
मयाजिना पितामहानां पितृप्रभृतीनां दशानां गणनां समर्हं संख्याय अमुकः प्रथमः सोमपः
असौ द्वितीयः असौ तृतीय इत्येवं दश पर्यन्तं सोमयाजिनो गणयित्वा विप्र रसीत्यादि स
र्पेरां कुर्वन्ति । तत्राहुर्दशपितामहान् सोमपान् संख्याय संपदिति श्रुतत्वात् । अथवा सर्पेण
शब्देन भक्षणकाले सर्पः प्रवेशनमुच्यते सर्पिः सर्पणस्यानादिकं पक्षान्तरमाह । सवित्रे
ति चानुवाकं मुक्त्वा अथवा सवितावस्य विवेत्तीमममनुवाकं पठित्वा शतेन वा ब्राह्मणाः सर्पेरां कुर्वन्ति
न पितामहान् दशगणं संख्याय । ते दैत्या द्वेधी नितिसंख्यया पितामहान् सोमयाजिनः दशं तिस्रः स्मारेणाए
वेदवनाः संख्याय प्रसर्पेदिति श्रुतत्वात् । अत्र हरिस्वामिनः तेहेज्ज्यायः ऊर्द्धतरं यत्र द्वैधी
नि सैवद्वैधा वाचीन्याप्तावत एव पितामहान् सोमपानिं दशं त्रिरुपयन्ते । ननु दश तथा सत्यसंभव
वा पितृपृथक्त्वः स्यात् तस्मादिममेव पक्षमाश्रयेदिति श्रुतसर्पः ज्यायानिज्यायः शब्दस्य पकार
लोपश्छान्दसः । दश दश एकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ति चमसानाम भक्षणकाले एकैकं चमसम
दश दश ब्राह्मणाः अनुप्रसर्पन्ति चमसानां भक्षणकाले एकैकं चमसं दश ब्राह्मणा अनु
ती २ प्रसर्पन्ति शतेन ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्तीति शाखान्तरात् स्वशाखायामपि अध्याय दश दश एकै
कं चमसमनुप्रसर्पन्ति सोमं भक्षयन्ति तस्मात् दशपेयः इति । न च एकैकस्मिन् चमसे नवनवान्येभक्ष्णा

दे॰मा॰ ८९ तत्र चैतेषु चमसेषु चत्वारो ऽध्वर्य्युप्रभृतयः षड् अन्ये ब्राह्मणाः होतृचमसे यावन्तु द्वितीयः अन्ये ऽपि
८२ ऽप्युद्गातृचमसे चत्वार उद्गातृप्रभृतयः षड् अन्ये अन्येषु चमसेषु अन्ये नवान्ये यजमानचमसे तु
यजमानव्यतिरिक्ता दश ब्राह्मणा एव यजमानस्य भक्षो न भवति अब्राह्मणत्वात् शतेषु ब्रा
ह्मणाः सोमं भक्षयन्तीति ब्राह्मणानाम् एव भक्षविधानात् सोमपा ब्राह्मणा ये ब्राह्मणा यागसा
धनं न्यग्रोधम् अपि प्रयच्छन्ति पाययन्ति अन्ये च कं गतं तत्र स्वब्राह्मणप्रवरं यो उद्गातृचमसं भक्षयेयुः
प्रद्युन्ने एव मितरे यथा मेके कथा वनाः दशाय वैश्यजमानचमसात् इत्याहिति यजमानचम
से तु यजमानव्यतिरिक्ता एव दश ब्राह्मणा भक्षयन्ति न यजमान इति छन्दोगकारमते तथा ते
ब्राह्मणा ऋत्विग्भिः सह धिष्ण्यानुपनिवेशयन्ति तेषां सर्वेषां समञ्जसान्तु कं अत्राध्वर्यु
स्तत्र अभि भक्षनेपात्रसंसादनकाले दशचमसानधिकान्नयुक्तेनाकुलनपनकालस्य न्यपतिभ
प्रकाले दशदशैवैकस्मिंश्चमसे सोमपाः सोमं भक्षयेयुः स्याद्दशमास्तु स्वार्थविच्छिन्नसोपो
क्ताइति अयं तांश्च ब्राह्मणां दशचमसे दशचमसाध्वर्यवो दश दशचमसम् अभिपन्नाः सा दश
मा पुरुषाद् अन्वाख्याय प्रसर्पन्तीति यजमानचमसे अतिरिक्तदशचमसाभवे तितेत्रैकैकः
पुरुषः स्वकीयाभिचारोऽन्वयपुरुषपर्यन्तान् अन्वाख्याय यानार्थे प्रसर्पेदिति माधवाचार्यः
ननु दशैकस्मिंश्चमसे सोमं भक्षयन्तीत्युक्तं तत्र यजमानचमसे संदेहः तत्रैको यजमानः राम॰
अन्ये यजमानात किं राजन्या उत ब्राह्मणा इति किं तावत्प्राप्तं सत्रे ऽभ्यपक्षः यजमानस्य राज ८२

न्याः यजमानस्य चमसे राजन्याः क्षत्रिया भक्षयंति यतो दशसंख्या समानजातीयेष्वे
व दशसु भवंति नान्यः समानजातीयेषु तेन ब्राह्मणाश्चमसेषु ब्राह्मणा राजन्यचमसेषु राजन्या इति
युक्तं ननु चात्र शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयंतीति श्रूयते तत्कथं यजमानचमसे राजन्या भ
क्षयंतीत्युच्यते भक्षयत्सु तत्र ब्राह्मणा ब्राह्मणासमुदाये ब्राह्मणशब्दो भविष्यति एवं च स
ति सहपानविरोधो भविष्यति इति पूर्वः पक्षः सिद्धांतमाह ब्राह्मणा वा श्रुतेः वा शब्दः
पूर्वपक्षनिरासार्थः यजमानचमसे पि दश अपि ब्राह्मणा एव भक्षयंति न क्षत्रियाः कुत ए
तत् शतं ब्राह्मणा इति श्रुतेः ननु भक्षयत्सु ब्राह्मणा ब्राह्मणासमुदाये ब्राह्मणशब्द इत्युक्तं
नैतद्युक्तं शतं ब्राह्मणा इत्ययं विधिः न च विधौ लक्षणा युज्यते न विधौ परः शब्दार्थ इत्यु
क्तत्वात् तस्माद्यजमानचमसे पि ब्राह्मणा एव तुल्यासंख्यायोगात् शतं ब्राह्मणा इति श
तसंख्यायोगात् त्या एव समानजातीया एव सर्वे भवंति संख्या हि तुल्यजातीयेष्वेवोप
पद्यते नातुल्यजातीयेषु अत्र हि प्रकृतितः प्रासप्तदश चमसेषु दश दशैकैकचमसमत
सर्पेयुरिति वाक्येन भक्षणानुसर्पतां पुरुषाणां दश दशेति वीप्सया प्रतिचमसं दशसंख्या
मत्र घसंख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मणानां विधीयते शतं ब्राह्मणाः पिबंतीति तेन संख्यापूरणार्थं
यावद्भुक्ता राजन्यकल्पना प्रक्रम्यते तावद्ब्राह्मणाश्रुतसंख्येयं तत्र विधानान्नैराकांक्ष्य
क्रियते अतो ब्राह्मणा दशकेनैव यजमानचमसस्याविरोधात् भक्षणेनैव पूत्वचमसस्य

अन्न दक्षिणास्तु विशेषः॥ स्वयुज्ञातु दितिस्त्रद्स्यं नेऽ स्मैव हिध्यवमानं हिरण्यस्रजं बिभृ ख्क रोधतिमुंचेत॥ ८

दे॰भा॰१५ यति यन्ति सिर्वैः कृ नार्थे त्वा यजमानस्याधिराजस्यस्वभ स्रोभ्राम्लितनमनुतोनेराजन्यामवेषः
५२ अतो यजमानसंबंधित्विकस्यस्त्रियायजमानन्निमित्तेनेज्यावि कारत्वात्संघ्यमसमस्तु
भवत्येवेति तच्चटीकायां चमसे पिद्धान्तरणा एवेतिसिद्धांतः ब्रह्मरोरुहात्वंक् स्रुवं दक्षिणा
43 अत्र दशायेये दक्षिणाकाले ब्रह्मरोरुं स्रुयहवं दक्षिणात्वहाति अं स्रुवरिति दास्यार
वत्सनयेगभिरोपा दक्षिणास्यर्थः स एषव मदशोऽग्नि षोमो भवतीति प्रकृत्यानस्य
दाह्रप्रथमगर्भः यद्वोत्वा दक्षिणा इति चमकस्यानाब्रूस्तले दक्षिणा रहानीतिश्रु
तत्वात् हिरण्मयी स्रजमध्या चे सुवर्णमयी शाखा तगा चिथुष्का एषामेमालास्तु
मुमाचे रघात् हिरण्मयी स्रजमुद्गात्र इतिश्रुतत्वात् अ स्तावउपविषयाप
जमानं रक्तीव्रार शथुम्नां यस्य स्यात्स्यात् नुसावहिष्यवेमानेन यजमानायैवा
स्कीयस्तु स्रजे दितरपाय तिमुक्तपामवेमहः कृत्वातां समव हरेनेति रुक्मं होते
रुक्मपरिमंडलः सौवर्णाभरणविशेषः होत्रे दक्षिणाकाले रुक्मं दघात् रुक्मं
होत्र इति श्रुतत्वात् हिरण्मयो प्रकाशावध्वर्यवे भ्यो सुवर्णमयो प्राकाशोऽध्वर्यु राम॰
प्रतिप्रस्थाताभ्यां दघात् प्राकाशो दर्पणो आदर्शो विसर्थः करोतिवेत्यकान्यरो हि ५३
रण्मयोप्राकाशावध्वर्युभ्यामितिश्रुतेः अश्वं प्रस्तोत्रेप्रस्तोत्रे अश्वं दक्षिणा दघा
त् अश्वं प्रस्तोत्र इति श्रवणात् वशां मैत्रावरुणाय विशावं ध्याः पायगच्छमानापि

गर्भीन गर्दभान्तिनामेवं विधां गोमैत्रावरुणाय दद्यात् वशामैत्रावरुणायेति श्रुत
त्वात् अथ मैत्रावरुणाच्छंसिने दक्षिणां दद्यात् अथ मैत्रावरुणाच्छंसिन इति
श्रुतत्वात् वाससी निष्टायोतं मंत्रानेष्टुः पात्रे चैवेके वाससी दक्षिणां दद्यात् वाससी नेष्टुः पोतुः
प्यमिति श्रवणात् तत्र पोतुः कार्या सर्वसंवराशी स्थूला शारदी सौमी मिनिषु रितिच्छंदो
गस्यैव विशेषः अन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकाय अन्यतरत एवं युक्तं मित्यनुपा
श्रैवसीवर्दैन युक्तं यवाचितं यवैराचितं दूरीमनः शाकटमच्छावाकाय दक्षिणां दद्या
त् अन्यतरतो युक्तं यवाचितमच्छावाकायेति श्रुतत्वात् ग्रामग्नीधे अग्नीधे गां दद्या
त् गामग्नीध इति श्रुतत्वात् सवत्सामवत्सां वा गामिति हरिस्वामिनः सगाः सवत्सान
द्वयोर्दशदक्षिणा ग्रंथस्य वा वत्सा नत्वाद्वादशेति अन्तरग्व श्रूयते तावाप्ताद्वाद
शावा दक्षिणा भवति अत्र माधवाचार्यः षष्ठे स्वाध्यायेनज्ञसंताद्वादशदक्षिणाः
ग
वासगर्भिणीनां गवां दक्षिणात्वात् वासभोरामिव दक्षिणात्वेन परिगणनेत्रयो
दश भवंतीति ग्रामग्नीधः स्यात्रगोरनड्वान्भवंतीक एव पोढादितिकेचित् अनड्वाह
मग्नीध इति सत्वांतरे तथा चैते तिरीयके श्रूयते अनड्वाहमग्नीधे वह्नि वा अनड्वानिति
तथा उन्नेतुः ग्रावस्तुतः ब्रह्मणाच्छंसि होतुर्मोड्क्ष्यांतरहान्सुक्त नो ऽध्वर्युप्रतिहर्त्रो अ
नः सर्वलक्षणोपायेवन्तरंतरं पुनेतुः सांडस्थिवत्सो ग्रावस्तुतेइति वत्सस्थिवर्षः तथा अनड्वा

दे॰भा॰२५ ५४ नयीधरस्यापि तां स्यपत्ने तेनायीधेगोरनङ्गनेवरेयर इति एते अत्राश्छंदोगसूत्रे दश
पेयेनु प्रसूयेष्टातीये दसिराविभागरघाद्रिति शेषः शेषं जेष्य एवस्तुस्र जेनेराजन्या
शेषस्तु तरुहुंमनभिषेकाः तेने ह्वानसारव भत्थम ध्यवेयान नाप्तुमञ्जेनाः कृत्स्नमविधा
44 णाकृष्णाजिनं पादं वास्थानत्वाराहीप्यामि नरपानङ्गोवृजेत कासीप्या मसावजेत
अभिषेचनीयानेकेशवपरार्थे निवर्तनं संवत्सरं अभिषेचनीयशादेनात्रदशपेयो
त्स्यते तस्यैवमस्तुतत्वात तेनदशपेयोनेदशपेयसमाप्तनेतरं संवत्सरं वर्षे पर्यंते
केशवपरार्थेयत्र केशवपतेनवै घृणाशोतिरीक्ष्यादेः नयनत्कायें निवर्तनं केशानां
तेनकेशायच्छेत्वनकर्तव्यं अभिषेचनीयेनेष्ट्वा केशान्वपते तथा संवत्सरनव
पतेनदैवैसव वर्तेयेन केशान्वपत इतिश्रुतेः अस्पनभिषेकानंच संवत्सरेन भवति
भस्मेरुपर्येवस्यानं नेवकर्तेअभिरयेः अनुपानत्कस्यपावज्जीवं अनुपानत्कस्य
उपानह्युकर्मकोशः पादपरिधानं तद्रहितस्यवयावज्जीवं भस्मनभिषेकानं भवति
संवत्सपर्यंतंतुसोपानत्कस्यापि अस्पनभिषेकानं तस्यषेवव्रतत्वपोभवति यावज्जी
वं नास्याप्रतितिष्ठतीतिश्रुतत्वात तथा आसंघाउपानहाउपमुंचतउपानह्यामधि
परस्यपानं भवतिरथ्यावा किंविद्वान्सर्वं वाएषइदमुपपद्येयदि भवतीति च छंदोगसूत्रे राम
तस्मादस्याद्दस्यसंवत्सरं देवव्रतानिचरेत उनाहीनानाद्यवे माधावे नदंतेनान्न॥ ५४

१८

मिश्रं नयेन रथेन ॥ अथ श्मशानाद्वा पर्येयमनके श्मान् वैयाघ्रे चर्मण्युत्तरलोम्न्यागारे संविशेत् । अहः
रहः समिध आदध्यात् नास्याग्नागाराद्धरेयुः पर्येयरन् अश्मानो च नके शांश्मिंधुः नपलव
गानि ग्नास्त्राणांस्तुप याभिप्रेतं येवनानुस्मुरिति ॥ उत्तरेष्टुकेपंचबिलः उत्तरे आग्न
मिनिवेशास्य स्मुत्रे यस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदह निवेशाख्यायां वा षे चबलिः कर्त्तव्यः पंचब
लइति वक्ष्यमाणास्य पंचहविष्कस्य कर्मणः संज्ञा उत्तरयहणां प्रस्तुतस्य चैत्रस्यकस्य
मुत्तसाप्येतत्र हवींष्युपदिशन्ति अग्नेयः तत्र पंच विधेय प्रथमं हविरग्नेयो ष्टाकपालः
पुरोडाशो भवति ऐंद्रसोम्यो वा द्वितीयं हविरैंद्र एकादशकपालः पुरोडाशो भवति सो
म्यश्चरुर्वा द्वितीयं हविर्भवतीति विकल्पः वैश्वदेवश्चरुः तृतीयं हविर्वैश्वदेवश्चरुर्भव
ति पयस्या मैत्रावरुणी चतुर्थं हविर्मैत्रावरुणीय पयस्या भवति सा च दासावर्णा पय
स्यात् बार्हस्पत्यश्चरुः पंचमं हवि[illegible]र्बार्हस्पत्यः सोत्तरस्य नि रेवनश्चरुर्भवति पतिदि
शमासादनं एतेषां पंचानां हविषां प्रतिदिशं सर्वास्वपि दिक्षु विभाज्यैकैकस्यासादनं भवति
तत्र क्रममाह अग्नेयं पुरस्तात् दक्षिणं मितरांश्चिमध्येषु आग्नेयं पुरोडाशं पुरस्तात्स्था
पयित्वा आसादयेत ततः इतराणि त्रीणि हवींषि प्रदक्षिणमासादयेत् ऐंद्रं पुरोडाशं सौम्यं
चरुं वा दक्षिणतस्था वैश्वदेवं चरुं पश्चात् मैत्रावरुणीं पयस्यामुत्तरत इति अन्यं वार्हस्पत्यं
चरुं पंचमं हविर्मध्य आसादयेत आग्नेयो ष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तेषु सर्वेषु द्वि आसा

हे॰मा॰प॰ ६५ दयस्यैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतिसो ष्वावा च दृःस्तद् ह्विरण्याई आसादय
तिवैश्वदेवस्य दृश्यैव तिते पश्चार्धआसादयतिमैत्रावरुणीययस्यापवतिनापुत
रार्द्धआसादयतिवार्हस्पत्यस्य दृश्यैवतिते मध्यआसादयेत्स्वयवदृःपंच विलर
तिश्रुतत्वात् पूर्वंश्चुरित्वामध्यमेमर्द्धे सवायेववत पर्वैराग्नेयादिभिश्चुरित्वाम
वर्यहृत्वाहुत्वैकैकंमध्यमेवार्हस्पत्यस्यचरोः संस्रवासेचनेकरोति सप दाग्नेयेना
ष्टाकपालेन पुरोडाशेन प्रचरतीतिप्रक्रमस्य सा॰ सर्वं वार्हस्पत्यचरावव नयती
तिचतुर्थं हविश्रुतत्वात् अयमभिधारो वार्हस्पत्यसंस्कारः सर्वंत एवास्मिन्वे
तदृन्नाधंदधातीतिवाक्यशेषात् आहुतिमाहुतिंहुत्वाध्यमभिधारयेदितिश्रा
खांतरेत मिति द्वितीयायां संस्कारपर्लावगमाद्यं अत स्रु संस्रवमाशा दावमे
नाप्यभिधारस्कार्यः अप्रतिहविःस्यस्यत्विजं वर्णपक्व गहक्षिरणामाह आ
ग्नेयो हिरण्यदक्षिणा यो धेरहतीति आग्नेयः पुरोडाशो हिरण्यदक्षिणो भवति
तन्नु हिरण्यं केवलायाग्निध्राय दृत्तेति न सर्वेभ्य ऋत्विजेभ्यो विभागेन सयएष
आग्नेयोष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तस्य हिरण्यदक्षिणेतिप्रकृतस्याग्नीधे द
दातीतिश्रुतत्वात् ऐंद्रस्यऋषभः सौम्यस्य वभ्रुस्ततो ददातीत्यनुवर्त्तते ऐंद्र राम
स्यैकादशकपालस्य पुरोडाशस्य ऋषभो दक्षिणा भवति सौम्यस्य चरोर्वभ्रुर्गौर्दक्षि ६५

णा भवति सप्तम ऋषभो याचत्पूर्वब्रह्मणो देयः अथ यदा एकवर्षं दृष्टवा दशकपालः पुरोडा
शो भवति तस्य ऋषभो दक्षिणेति यद्युक्तो तस्य स्तम्भं भवति तस्य वै ऋग्गौ दक्षिणेति प्रक्षस
ते ब्राह्मणो हन्तीति श्रुतत्वात् वषड् सरव गो वैश्वदेवस्य चरु होत्रे वैश्वदेव
स्य चरो समस्यैव पचते विवित्रवर्णा गौ दक्षिणा सचहोत्रे देयः अथ यदा एव वैश्वदेव
स्य स्तम्भं भवति तस्य चरु गौ दक्षिणेति प्रक्रम्य तत् होत्रे हन्तीति श्रुतत्वात् यस्या
याव शाभावे अप्रवीता धत्रुपुष्पा मैत्रावरुणाः यस्या यः समध्यर्धवशा वंध्या
यावशाया यमुष्मा नाभिग भेनगत्वा ति सा दक्षिणा एवं विधायाः वशाया
अभावे अप्रवीता अससतया नियोक्कवार मपि व चेरानभुक्ता सा दक्षिणा अ
ध्व पुष्पा देया अत्र द्वितीयो गीतः छिन्नत्वात् तस्य भावात् अथ यदा ये या मैत्रावरु
णीय यस्या भवति तस्य वशा दक्षिणेति प्रक्रम्य यद्विशांते विदद्र पियेव का वा
प्रवीता सा सर्वा ह्येव वशाः प्रवीतासा मध्व पुष्पा हन्तीति श्रुतत्वात् अथ म
धयावा पीः अप्रवीतेति वेतो प्रजननना थाभिप्रा जप्रजाताजगृहीतगर्भेस्या
थेः बार्हस्पत्यस्य शितिपृष्ठो ब्राह्मणो वहेस्पत्यचरोः समध्यर्धशितिपृष्ठः श्वेत
वर्णपृष्ठो गौर्दक्षिणा सच ब्राह्मणो देयः वक्तव्या सब्राह्मणाग्न्यानं एवं सर्वेष्विधेव अ
थ यदा एव बार्हस्पत्यस्तम्भं भवति तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणेति प्रक्रम्य तत् ब्राह्मणाय

4650

रे॰भा॰९५
४६

46

रतीतिश्रुतत्वात् अन्नाद्यकामस्याप्येषा एषा पूर्वोक्ता पंचहविष्का इष्टिरन्नाद्यका-
मिस्यापि यजमानस्य राजसूयाद्बहिरपि स्वतंत्रा यजनीया हि हनिष्काद्भूतां रंभणीया
पूर्विका भवति स हि तेनापि विष्ठाव्राज्यं त्राद्यकामो यजेतेति श्रुतत्वात् राजसू-
याजिनेन्याजेनापि विष्ठाव्राजी राजसूयाद्विमकेवच्छग हस्थानं विष्ठा ताव्रजतीत्ये-
वंशीलो विष्ठाव्राजीति अथवा विविष्ठे स्थाने विष्ठा विशिष्ठे स्थाने व्रजनशी-
लो विष्ठाव्राजीति हरिस्वामिनः माधवाचार्यास्तु विष्ठाव्राजी एकत्र संस्थितिवि-
ष्ठः इन्नस्ततः पर्यटनमकुर्वन्नन्नाद्यकामः एकत्र स्थित्वैव सर्वतो मे स्यादिति
कामयमानः स्यर्थः अस्याएव पंचहविष्का याइष्टे दिशामवेष्टिरिति संज्ञा न पा-
वास्त्रेव स्यादिति अथाप्तौ बामीयस्य प्रभुराज्ञा शमन्तु दिशामवेष्टीन्निर्वपतीति दा-
दशोत्तरशतमयुग्ध्वर्वीबिमासांतराणि उत्तराणिव स्यमाराणि प्रयुग्ध्वर्वीबिभ-
वंति तानि च परस्परं मासांतराणि भवंति मासि मास्येकैकं कर्तव्यमित्यर्थः एव
ग्ध्वर्वीबिनामधेयं वाहशाख्यहराश्माप्रासप्तसेएकस्मिन्नेवाहनि सर्वेषाम-
नुष्ठानमपार्थे उत्तरत्र हरांच पर्वेषाप्मिपं संज्ञा मासांतरे शम्याप्राप्तेवाध्याने मा-
हरिसेवमर्थं सर्वमर्धंजाह विभिपर्यंते तानि द्वादश भवंति मासि मासि यजेतेत्या-
दिनिश्रुतत्वात् तत्रप्रथममवेणाद्यापन्ह वियानंतरं तस्मिन्नेवाहनि कर्जे आज्यभार- राम
४६

द्वितीयं आषाढ्यां तृतीयमित्येवं मासांतरत्वा अथ मासांतरनाविरोधिनं पक्षांतरमाह ।
आहवनीयाद्वा पुरस्तात् षण्मासान् शम्याप्रासे वा शब्दो विकल्पार्थः मासत्रयस्य कालस्य
व्यवधानेन सर्वमनुष्ठानमुक्तं अधुना देशव्यवधानेनानुष्ठानमुच्यते अथवा आहवनी
यात् व्यवधिमतः पुरस्तात् प्राच्यां दिशि शम्याप्रासे शम्याप्रासेन युग्मवीथ्यनुष्ठेयानि नमा
सि मासि मासि मासि यजेतेत्यादि कोऽवरमनुष्यस्य तस्मान्न मासि मासि यजेत शम्या
परास आधे णम्याय शम्याध एव षड्भिः यजेत प्राग्नाध्यपुनरावृतः शम्यापरस्याधेश
म्याय शम्याध एव षड्भिर्यजेते इति श्रुतत्वात् शम्यापरास्ताद्विध्यन्त नियमन्ति यत्र श
म्यापरास्याधो देशः तत्र देशे षड्भिः यागैः प्रत्येकं पानाच्छन्न यजेत आहवनीयात्सर्वदे
शे एकैक शम्याप्रासे षड्भिर्व्यानीत्यर्थः अत्र वपंच विस्तानंतरम ध्वर्युराहवनीयस
मीपे स्थित्वा प्राचीं शम्यां प्रक्षिपेत् सा यत्र पतेत्तत्र गार्हपत्यस्थानं ततः प्रागप्यो
क्रमाहवनीयस्य तत्र प्रथमेन पक्षकं तदंते पुनरप्याहवनीयसमीपे स्थित्वेत्यादि
कर्तव्यं एवं ष राम्या शम्याप्रासेनुष्ठानं कृत्वा पुनरावृत्तो गार्हपत्यसमीपे स्थित्वा प्र
तीचीं शम्यां प्रास्य तस्याः प्रासेनुष्ठानं कृत्वा यत्र पतेत्तत्र आहवनीयस्थानं यथो
क्तं गार्हपत्यस्य सर्वं सर्वत्र षडष्टमं तथा सर्वेह विरग्निहोत्रगृह एव भवति अत्र हवी
ष्याह आग्नेयः सो [redacted] म्य सावित्र माहेस्वस्त्या पृथिव्या नरापथ्योक्तं एतानाग्नेयादी

दे॰भा॰ १५
७९

निषट्हवींषिपथ्योक्तं भवन्तियथामहेन्द्रान्तरेणतान्युक्तानि तथैवात्राऽपिभवन्तीत्यर्थः
अग्नेयोष्टाकपालः पुरोडाशो भवति सौम्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालो वाष्टाकपालो
वा पुरोडाशो वा बार्हस्पत्यश्चरुस्त्वाष्ट्रो द्वादशकपालः सारस्वतपौष्णमैत्रस्यैन्द्रपयस्यवारुणा
दित्याः एवमिति शम्याप्रासे शम्याप्रासे आवृतस्य आहवनीयं प्रत्यावृतस्य सारस्वता
यः षड्गो भवति एकैकस्मिन्स्थाने एकैको भवति षडेवान्तरे चरवः सारस्वतश्चरुः
पौष्णश्चरुर्मैत्रश्चरुरैन्द्रपयस्यश्चरुर्वारुणश्चरुरादित्यश्चरुरेव षड्चरवस्त्वरवइत्यभि
वरणात् प्रत्यावर्तनप्रकारस्तु प्रागुक्त एव पक्षान्तरमाह षट् षड्वैकतन्त्रैर्वा शब्दो विक
ल्पार्थः अथवा षट् षट् हवींष्येकतन्त्राणि भवन्ति समानतन्त्राणि भवन्तीत्यर्थः नमस्तान्तरा
लेवापि शम्याप्रासे तद्वत्स्थानकुमपरिषडेवैतानि हवींषि हवींषि निर्वपति स
मानबर्हींषीति श्रुतत्वात् तथा षडेवोत्तराणि हवींषि निर्वपति समानबर्हींषी
तिव अस्मिन्पक्षे दक्षिणामाह पूर्वाग्निवाहो धेनुर्वेषमाठं यस्मात् दक्षिणा पूर्वाग्निमाव
सथ्यं शकटस्यव हतीति पूर्वाग्निवाहस्तेनो धेनुर्वविधो पूर्वाग्निवाहोवलीवर्दो यस्मात् अस्मा
हविर्यावत्पक्षे द्वौ दक्षिणा पूर्वाग्निवाहं द्वौ दक्षिणे उभयत्र षट्के श्रुतत्वात् पूर्वा
ग्निमाहवनीयं वहतीति पूर्वाग्निवाहः तेषां मध्ये द्वौ दक्षिणे इति माधवाचार्यः समान
तन्त्रपक्षे अस्य दक्षिणायाविधानात् षट्‌गतद्वौन पक्षे चोदकप्रमाणोऽन्वाहार्य एव देयः

राम॰
८०

अत्रैवं त्रयः पक्षाः प्रथमपक्षे एकैकस्य मासांतरे मासांतरे वा नं क्षिप्ते पक्षे एकस्मिन्नेव दि
ने शम्याप्रासे शम्याप्रासे ततो द्वे पक्षे एकस्मिन्नेव देशे बरांबसंते त्रेणानुध्यानमिति अष्टा
पदीवत्पशुबंधो गर्भिणीभ्यां ऽ त्वष्टुरहस्तिरो ततो वैशाखामावास्यायामष्टापदीव
त्स गर्भोनुबंध्यावहुगर्भिणीभ्यां गोभ्यां मित्रा ततो पशुबंधो वर्त्तव्यो कीदृशो त्वष्टुरहस्ति
रोगो यादृशीभ्यां पशुबंधो क्रियते तादृश्यावेव गावेताः यादृशिरोगस्य पशोः अष्टापदीशब्दे
न गर्भेपुत्कानुबंधो भते अष्टापदी घृताघृदुवाचनष्टापदीति दर्शनात् तेनात्रानुबंध्याये
वपामुत्खिद्य मशनेगर्भमेव्वाद्यस्यो नः सर्वो विधिरंगारंभ हतोनो भवति अनश
मेमितिपैषो न भवति गर्भस्यानिक्षिप्तत्वात् रहस्यिरगामेहास्य पशुबंधा इति द्विवचनानुमि
नं त्रैव भवतः अत्रैव विशेषमाह वैपस्यादित्येभ्यो दित्यैवा तत्र प्रथमपशुबंधे नीरुक
वर्णा गर्भिणी गौरादित्येभ्य आलभते अदित्यैवा आलभ्यते इति देवता विकल्पः अ
पस्मिन्नो विचित्र गर्भा मदित्या आलभते तस्मात् स्यादेवं वा वष्टापदी पदीवशा याइतिश्रु
तत्वात् तस्मादेतादृश्येव वशपत्नी विचित्रगर्भो दृश्यिराति च वैश्वदेवी वषती मारुती वा
द्वितीयपशुबंधे पत्नी विचित्र वर्णा गर्भिणी गौर्वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्यो आलभ
ते वा मारुती मरुद्भ्य आलभ्यते एतादृश्येव गौरस्यरहस्यिरगा अथ पत्नी विचित्र गर्भा
मरुद्भ्य आलभते तस्मादेतादृश्येव पत्नी विचित्रगर्भो दृश्यिराति श्रुतत्वात् विचित्रग

दे॰भा॰२१ भी विज्ञानगर्भो स्वच्छगर्भो तथागतो यजुर्वेधोत देशादेवसंतावन्मध्ये वा समंतेरगामहिसा
४८ आगतः आदित्येभ्यः प्रज्ञामामालभंते इति याम्य रुम्यधश्चालने विश्वेभ्यः स्वादेवेभ्य आलभंत
त इति श्रुतत्वाद्देवताविकल्प उक्तः तदंते केशवपनीयो ऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः तदंते तयोः
पशुवधयोरंते तदनंतरमेव केशवपनीयसंज्ञको ऽतिरात्रसंस्थः सोमयागो भवति स च
पौर्णमासीसुत्यो भवति पौर्णमास्यां तस्य सुत्या भवतीत्यर्थः एत एव तदंते प्रारंभविधा
नादेशात्वामावास्यायामेव प्रारंभः द्वादशाहीसाः तिस्र उपसदः से एषा सुत्या पौर्णमासी
सुसंदस्तुकत्वात् एवं तदंतःसहतां सार्थकं भवति नान्यथा उत्तरेषु मासांतराः उत्तरेषु
द्व्यमानाश्चत्वारः सोमयागमासांतरा भवंति चकारात्पौर्णमासीसुत्याश्च तानेवाह व्यु
ष्टिद्विरात्रः क्रतुर्भवति अयं चाहीनत्वात् मासापवर्गो भवति अस्य उद्रकृष्णद्वितीया
यायां प्रारंभः आषाढ्यां प्रथममहः प्रतिपदि द्वितीयं षोडशाहीसाः द्वादशोप
सदः द्विसत्से अयमहीनद्वादशाहवत्सर्वं भवति गवां सहस्रं दक्षिणा तदुमेष्व अभ्य
ह्यो नितिबाने वंश्याहे धातवीचेति अन्याहनीआह अग्निष्टोमातिरात्रौ प्रथममम
हरग्निष्टोमसंस्थं द्वितीयमतिरात्रसंस्थं द्वादशाहधर्मत्वेनाग्निष्टोमप्राप्ताविपुन
रग्निष्टोमग्रहणं द्वादशाहिकत्वज्ञापनार्थं तेनापूर्वीयमग्निष्टोमः अत्र छंदोगसत्रं राम
संवत्सरादूर्ध्वं केशवपनीयायाचरी स्तत यस्मिन्कामिषेचनीयेन यजेत तस्य पौर्णमा ४८

स्यामतिरात्रः दर्शपेषवेनेष्ट्वा यद्युत्तरः पूर्वः पक्षस्तत्रैव केशवपनीयेन यजेतेति धानंजयः
पौर्णमास्यां चेदतिरात्रः न स्यात् तदा संक्षिप्तगणः तस्यां एवमानी यथेष्ट्वा निरूढपौर्णमासेन
व्युष्टिद्विरात्राख्ये द्वे अमावास्यायां पूर्वमहः इति वित्रयुक्तिः केशवपौर्णमास्यामिति चेत्स
र्वे पक्ष एव द्वे इति सोमयोर्विचारयोर्यजनीयमुत्तरमहरिति सूत्रार्थः तत्र मासांतरेष्वा
वर्त्यां सूत्रार्थ इति संक्षेपः सोमयागो भवति संस्थांतरस्यानुक्तत्वादग्निष्टोमसंस्थः राज
सूयसोमत्वात् स्वहान्यग्रहणं भवति तमुभयत एकेत्रिष्टोमज्योतिष्टोमो एके शाखिनः स्त
सूत्रार्थ इति उभयत अग्निष्टोमज्योतिष्टोमौ कुर्वंति ततश्च करणं पक्षे चात्र ज्योतिष्टोमः माड
पद्यां सूत्रार्थ इति आश्विनोज्योतिष्टोम इति संस्थांतरस्यानुक्तत्वादग्निष्टोमज्योतिष्टोमाव
ग्निष्टोमसंस्थौ भवतः अतिरात्रसंस्था विनिवेशितं शालीनयायावरगणपक्षः सूत्रार्थोऽत्र
त्रे उभे वा पूर्वपक्षे स्यातां यत्र समानपक्षे पुराणाहनी स्यातां तयोरेव कार्यमिति याह
ति उभे व्युष्टिद्विरात्रस्याहनी पूर्वैसारक्षिगणाख्यातः तस्मिन्नेव पूर्वपक्षे सूत्रस्याधि
नायज्ञाभावकाशश्चेत् अविद्यमाने पयुत्तरः पूर्वपक्षस्तस्मिन्सोम्यारोहणीयेन व्याख्या
तः तयोः पक्षकालदसेदक्षिरणाः इति योगमध्यानंजयो तथाव्युष्टौ वक्ताये भिक्षुनीयगो
तमः पंचधानंजय्य इति आश्वलायनः उत्तरआपूर्णमासपक्षे केशवपनीयो व्यूढस्तो
त्रिरात्रो द्वयोर्मासयोर्व्युष्टिव्यूढहाग्निष्टोमः पूर्वमहः सर्वस्तोमातिरात्र उत्तरं आ पूर्वमा

दे॰भा॰-१५
४९
49

मासापवसे सत्रयध्वनिरग्निष्टोमः मानवे यो तो मासं वां केशवपनीयायदीक्षते मावास्यायां यजनी
येहन्यतिरात्रः क्रतुरवोऽशिकः निखिलकेश श्मश्रु यजमानो वापयते मध्यात सुरवस्नातमनेषु
छिद्विपत्रायदीक्षेताहीनाय ज्योतिरग्निष्टोमा दर्शमावास्यायां यजनीयेहन्यतिरात्रः मध्यात
मुद्रवसानं अनेनतरं सत्रयध्वनत्र यदीक्षते विष्टोमोग्निष्टोमोरथंतरपृष्ठ इति कठसत्रेव तद
हः केशवपनीयाया त्रिरात्राय दीक्षते समासेषु पद्विरात्रा याहीनायवादीक्षते समासेस
त्रस्यध्वनाय ग्निष्टोमायदीक्षते समासे सर्वे पासोत्रामराणा यजेतेति एतेन सोमका स्या॰
यपुग्धविधां शम्यामास पसेव यो वसांतं त्रयपसेच मासांतरपसेन आगामिव वैवेत्र
मावास्यायां पश्चबंधो वैशाख्यां पौर्णमास्यां केशवपनीयः ज्येष्ठ्या द्विरात्रः आषाढ्यां
त्रिष्टोमः श्रावण्यां सत्रध्वनिः भाद्रपद्यां ज्योतिष्टोमः आश्विन्यां सौत्रामणीति पसां
तरमाह अभिषेचनीयाद संवत्सरात् केशवापनीयो त्रिरात्रः सोमापवर्गः अथाभिषेचनी
यपदं दशपेयस्य स्वकं तस्यावाधिस्वेनापेक्षितत्वात् अथवाभिषेचनीयदशपेया
नंतरं संवत्सरे पूर्णे केशवपनी यो त्रिरात्रो भवति किं दृशः सोमापवर्गः सोमानामपवर्गः सो
मापवर्गः सर्वसोमानामपवर्गो भवतीत्यर्थः अथवा सोमानामस्यापवर्गो भवंति उपप
पादि समासस्य भवात् अस्मिन्पक्षे पशुग्धविधां सपक्षत्वमेव भवति नमासांतरता अ राम
संभवात् यत्पशु ग्धहविर्बिसामनेरात्रिकं यत्तेतहानेरेव संवत्सरस्य व्याप्तत्वात् सर्वे सोमाना ४९

मंते केशवपनीयस्याभिषेचनीयात्संवत्सरेनुष्ठानेन संभवति अस्मिन्पक्षे मार्गशीर्षपौर्ण
मास्यां ऋषिद्विरात्रः पौषपौर्णमास्यां त्रिरात्रमः माघपौर्णमास्यां प्रचधृतिः फाल्गुनपौ
र्णमास्यां ज्योतिष्टोमः चैत्रपौर्णमास्यां केशवपनीयः सर्वसोमानामंते वैशाखपौर्णमासी
त्रामण्यांति उत्तरे शुक्लेसौत्रामणी सर्वसोमसमाप्तेरनंतरं शुक्लपक्षे सौत्रामणी भवति सर्वे
तिकर्तव्यतामाह व्रीहीन्विरूढाः विरूढसोमउपनस्यकीर्णानि तीर्णवान्सीसेन वि●रूढा
जातांकुरान्व्रीहीननु अविरूढं अहीसोमे आनसेवस्त्रे उपनस्यवध्वा तीर्णवान्नपुंसकान्सी
सेनतक्ष्मीक्रीणानि यच्चो दनं विरूढानां शणोक्तयाभिषवश्चेत्तिसर्गे सृजति उ हृदं यत्का
विरूढान्व्रीहीन्शणोक्तिकरणविधानात् अविरूढानामोदनपाकः कर्तव्यः तत्रकपरणानं न
रत्रियपक्षर्थेम त्रीविहत्याग्न्याधानवृक्षत्वाराणामनयहणादिक्षिप्त्वा अविरूढव्रीहिणां चरु
मुष्टीपहरणावर्जितं कंडनादिसंस्करणमुदासनांतं कृत्वा विरूढानां शणोक्तसंसर्गः
कर्तव्यः अत्र हरिस्वामिनः अव्रीहीणां निर्वापो न कर्तव्यः नस्यवधरणार्थं कृत्वात्
नेषांवधर्मकृतानामे वक्रीयमाणत्वात् प्रोक्षणाद्यस्तु धर्मः कर्मणीयइति सिंहव
कव्याघ्रलोमानि चावपति विरूढसंसृष्टं उं इने सिंह इत्यव्याघ्रलोमान्यावपति प
मुष्टुवा अथवा पशुपश्चात्तनेषु अप्यमाणेषु सिंहादिलोमान्यावपति एतेषु पशुषु
सिंह हते मानिव्याघ्रसोमानि शाहल सोमानि इत्यावपनीति विधायत्तइजन्यानकुर्यादिति

रु.भा.५५ प्राषिध्यत स्मात्पुपरिस्तुसेनावयेदितिश्रुतेः इदानीमिदं विचार्यते किं सुत्यार्थेॐ इन्द्रद्व्येसौ
५० मिकाधर्मा भवन्त्युत नयोरोडाशिकाइति नत्र ग्रहणार्थत्वात् सौमिके पुषा ते षाह पुरोडाश
धर्मा द्रव्यसामान्यात् अत्र पुरोडाशधर्मा एव भवन्ति न सोमिकाः कुतः द्रव्यसामान्यात् ॐ
50 हतेहि पयस्युपस्थाप्यते ॐ इन्द्रस्य हि पुरोडाशेन साम्यं न तु सोमेन तस्मात्पुरोडाशधर्माः न तु
ग्रहणात्पुरोरुग्उपयामादीनामत्र दर्शनात् सोमिका एव सर्वे धर्मा इत्याशङ्क्याह पा
वदुक्तं सोमिकाग्रुणत्वात् यावदुक्तं सोमिका भवन्ति न सर्वे यावत्तद्उपयामाद्योत्र पठि
तास्तावन्त एव भवन्ति नाधिकाइत्यर्थः कुतः ग्रुणत्वात् विधेयत्वादित्यर्थः विधीयन्ते हि
ते अप्राप्तत्वात् नानर्थक्यं तत्कथं वाक्यस्यानन्यपरत्वात् अथ ग्रहणमस्त्वितिकुर्विदङ्गेति
उपयामगृहीतोसीतियधुत्रीन गृह्णीयादित्येव गृह्णीयादुपयामेत्तुतर्हि नाना गृह्णी
यादिति ६ त्रिपशुः पशुः बन्धः ग्रुः चतुर्दशानामेतावदङ्गं कर्म ग्रुः पौर्णमास्यां त्रिपशुः
पशुबन्धो भवति त्रयः पशवो यस्मिन्न सौ त्रिपशुः अथ पूर्वेद्युः परिस्रुतं संदध्यात्सम्भि
न्नां पच्यसे इति श्रुतत्वात् पक्षान्तरमाह चतुर्थ्यां पक्वायां वा अथवा चतुर्थेहनि सुरायाः प
क्वायां सत्यां त्रिपशुः पशुबन्धो भवति सा च द्वा परिस्रुत्स्वस्यपेन यामवरनीति श्रुतत्वा राम
त् सा परिस्रुद् द्व्यहात् पक्वा भवतीति अनया श्रुत्या कालान्तरं विधीयते इति त्रिरात्रीर्वसतीति ५०
श्रुतत्वात् त्रिमस्सा रात्रिभिः पक्वा भवति अन्यस्य सौत्रामण्यामुपक्रमः पौर्णमास्यां त्रिप

भुः स्वः पश्चेत्स्वचनात्स्यकाया यपिश्वरन्ति नानेवत्रीन्पश्चाह आश्विनो ऽजः श्येनः अश्विभ्यां
अजश्छागः श्येतः रक्तवर्णः प्रथमः पशुर्भवति श्येतत्आश्विनो भवतीति श्रुतत्वात् श्येत न
आलोहितो नजः इति हरिस्वामिनः धूम्रवर्णोऽ इति माधवाचार्याः मल्हाः त्रिः सारस्वती मल्हा
नहं निजहानि निमल्हाः पलाः उरणो सुरजो न निवन्ति एवं विधा अविर्मेषी सारस्वती। स
रस्वत्यै द्वितीयः पशुर्भवति अविमल्हा सरस्वती भवतीति श्रुतत्वात् ऋषभमिंद्राय सूत्रा
मेण ऋंद्राय सुत्रामो ऋषभं तृतीयं पशुमालभते ऋषभमिंद्राय सुत्राम्णा आलभते इति
श्रुतत्वात् तद्गुणाभावेऽजाः तद्गुणानां पूर्वोक्तश्येतादिगुणविशिष्टानांपशूनामभावेत्रयोर
पि पशवोः ऽजाएव श्छागा एव भवेयुः दुर्वेदा एव है समृद्धाः पशवो यद्येव है समृद्धान्न वि
देयुः नानेवालभेरस्मे हि सुश्रयतरा भवंतीति श्रुतत्वात् प्रथमो लोहितः सर्वेषामजानामा
लंभपक्षेपि प्रथम आश्विनोजो लोहितो रक्तवर्णो भवति स यद्यजानालभेल्लोहितमा
श्विनो भवतीति श्रुतत्वात् त्रिरूपो वैकादशिनिलिंगात् अयं त्रिपशुस्त्रिरूपो भवत्येकरूपो
वा कुतः एकादशिनिलिंगात् अनेकपशुत्वस्यैकादशिनिलिंगस्यात्रसम्भवात् एकादशि
न्यां तु भयेहद्वयप्यकलंमृतिपश्चप्रयत्लच नाहशमेवाख्यते ननु चास्य पशुगणत्वादेका
दशीनि धर्माः पशुगणे प्राप्नुवन्ति व्रत्यस्मो रात्यायनेनतत्त्वात् तस्यैव किमर्थं पुनर्ग्रहोच्यते स्वंच
प्राप्नोत्येव तथापि सौत्रामणी सत्रशब्दादेकरूपत्वेनवप्राप्नोतिनियमेन तन्मात्रदिति पुनरारंभः

दे॰भा॰५१ सौत्रामण्यांवाहितिषयमेते कएव एषः यज्ञेनेन यष्टेत् इ॰ सौत्रामणिकं एषमेनो एष्याविभिन्नो भव
५१ मिति सत्रेपि मध्येपोरक्षिलेणेन राविंद्रवावपोरिति अतः सौत्रामणीति नामधेयान्नत्र दे
क एष एव नियमोमामदि त्रिविधे एपावे सूत्रं अग्नीवरुणप्रघासवत् अत्र सौत्रामण्यां
51 वरुणप्रघासवद्वावग्नी भवतः तावप्युद्धरं सूत्तरं वेद्यावेवोत्तरमुद्धत्ते दक्षिणो नोत्सोमा
हुतीरश्विसरस्वतीन्द्रस्य सहजुह्वामेतीति श्रुतत्वात् नवविशेषमाह अवे दिदृ क्षिणाः दक्षिणो
ग्निरेव दिवे हिरण्यितो भवति अतएव तुपाशुकी वेदिर्भवति नयमार्जनांते कुशैः पवित्रं
पुनातिवायुः पूतइति यज्ञमनांववयामार्जनांते कर्म्मणि क्रमेण कुशैर्दर्भैः पवित्रं सूत्रं पुण्यं अर्थ
मासेकस्मिंश्चिद्यात्रे सुरां संधानदेश एव पुनातिवायुः पूतः इत्यनेन मंत्रेण अयय एतवया
भिः मचरं स्वधेनयायरिस्रुता मचारिति नांदर्भैः पावयति एतनासदिति तत्वा कुवलकर्कंधुव
रस्त्वर्णानिवावयति कुवलान्यामलकतुल्यानि वदराणि कर्कंधवस्तन्नरपञ्जीव्याम्भारप्रपक्व
वदराणि वदराणि निरूपयपक्ववदराणि वराकवदराणि इत्यवाशिकाः कुवलकर्कंधुवद
राणि सस्मनर स्थलमध्यमपरिमाणानि वदरजातिफलानीति माधवावाधोः कुवलंवद
नं कर्कंधुस्स्मतिमधुरं वजुनस्य पथ्यप्रायेणजायते वदरं तनिविशेषणामिति हरि भा२
स्वामिनः एतेषां कुवलादीनां त्रिविधानां वदराणां चूर्णानि एतायां सुरायां वयति ग्र राम
हांस्तानि कुविदंगेति कुविदंगेतिमंत्रेणैकं ग्रहं ग्रहानि होमार्थत्वाद्दैवं कतनेन पात्रेण॰ ५१

त्रीन्वा प्रतिदेवतमेनयैव अथवा एतनयैव पुरोरुचा कुविदंगेत्यनयैव त्रीन्ग्रहान्गृह्णा
ति वैकंकतैः पात्रैः प्रतिदेवतमेकैकं अथ ग्रहान्गृह्णाति एकं वा त्रीन्वैकस्मिन्वा गृहीतव्याः ए
का हि पुरोरुग्भवत्येक त्वा कात्यायनस्मादेकत्वग्रहीतव्यः सर्वग्रहानि कुविदंगेति न
नापयुक्तीन्ग्रह्णीयादित्येव ग्रह्णीयादुपयामेस्त्वनहिनानाग्रह्णीयादिति वस्तुतत्वात् तेन
कुविदंगेति नथायुक्तीन्ग्रह्णीयादित्येव ग्रह्णीयादुपयामेस्त्वनहिनानाग्रह्णीयादि
ति वस्तुतत्वात् तेन कुविदंगेति पठित्वा उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमे पुनः
कुविदंगेति पठित्वा उपयामगृहीतोसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयं पुनरपि कुविदंगेति पठित्वा
उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णइति तृतीयं समस्याचवावने अत्र देवतापत्न्यविभ
क्तिलोपेनैव समस्य क्रमेणा चतुर्थ्यन्तानेवोच्चार्य अनुवाचनं कर्तव्यं अथाश्विभ्यां
सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णेनुब्रूहि इति श्रुतत्वात् यजेति च यशाद्देवतापदानि समस्य यजे
ति वक्तव्यं आश्वाव्याहाश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं यजेति श्रुतत्वात् प्रथमस्यानुहोम
मितरौ त्र्याणां ग्रहणां प्रथमस्यग्रहणस्य होममनु पश्चात् इतरौ यहोहूयेतेनोपयुक्तीन्
ग्रह्णीयादित्यस्यैवानुहोममितरौ हूयेते इति श्रवणात् तत्राश्विनस्याध्वर्युणा होमः कार्यस्त
मनु इतरौ सारस्वतैन्द्रौ प्रतिप्रस्थात्राग्नीध्रौ वा हूयेते परिस्नुद्धोमो दक्षिणाग्नौ परिस्नुतः
सुराया होमो दक्षिणाग्नौ कर्तव्यः ततश्च दक्षिणाग्नौ परिधिपरीधि परिधानकस्यनसं

दे·भा·१९ पाधानोपवानन सर्गादृयोग्निसंस्कारः कर्तव्यः अस्माद्स्य परिस्फुटेषम सिच्यद्स्वन
५२ वच्छिद्रं कुंभं शिकां कृत्वोपरि दृशिरास्य धारयं स्रवेन मुपतिष्ठते अर्घैः सोमवतां वर्हिषद
मग्निष्वात्तानामिति होतास्थत्रेव यत्कारो करोति अध्वर्यैः रपिधारत्वं एतद्धोतृ उत्तराद्धेदिती
52 य तदनंतरं वक्तव्यं अस्माद्स्य भस्माद्धरणोपदेशात् स्वेतेन सह भस्मराशेर्वक्तव्यात् स्वन्नव
च्छिद्रं कुंभं शिकोस्थापयित्वा तस्य शिरास्थायेहृदयपरि समीप एवनं शिक्यास्थं कुंभं उपाधेन धा
रयन् परिस्फुटेषं तत्र कुंभे आसिंचत्स्वराश्रवेतं कुंभसोमवतां चेन ततो वर्हिषदां स्त्वेन १
ततोग्निष्वात्तानां त्रुचेनेति त्रिभिस्त्रचैरध्वर्युरुपतिष्ठते स्वन्नवच्छिद्रमिति अभिषेचनीय
स्वन्नस्य पावंति च्छिद्राणि अथ तत्र कुंभः शतवितरणो वा भवति न च वितरणो वेति तावंति अ
स्य कुंभस्य भवंति एतेन च छिद्रं शतच्छिद्रं ने स्वन्नं दृशिरास्यामेद्देशिरोगोज्ञरस्थ
लोनिरवाय तयोस्य दृशिरोग्यांवसिकामाधाय दृशिरास्याग्रे रपरिनीचे शिक्यं वध्नी
यात् ततस्तस्मिन् शिकां कुंभं कृत्वा पत्रस्यस्य परिस्फुटेषमस्य प्रक्षेपः कर्तव्यः त्वं
सोमप्रचिकितस्त्सादिकमृचं सोमवतां तं च वर्हिषदः परस्उत्सादिकमृचं वर्हिष
दां तदे वो आयंतुनः पितरइत्सादिकमृचं अग्निष्वात्तानां तृचं अथ कुंभः शतवितरणो
वा भवति न वा वितरणो वेति अस्य त शिकोऽत्र तनुपपुपदहिवनीयधारयति शि राम
का परिस्फुटवतितामासिंचतितो विधारतीमुपतिष्ठते पितरणाद्धैः सोमवतामिति ए ५२

सभिः शृङ्गैः पितृणां बर्हिषदांमिति सभिः शृङ्गैः पितॄणामग्निष्वात्तानामिति सभिः शृ-
ङ्गैरिति श्रुतत्वात् केचिद् उदीच्यानामिति तत्त्वं सोमवतां तच्च माहुल्यान्नोपपद्यते तत्र सो-
मशब्दस्याभावात् ऐन्द्रं सोमसदाद्ये के तत्त्वे सम्भावाश्च हवींषि निर्वपति सावित्र-
वारुणोद्गातिगृह्यान्यथोक्तं पशुपुरोडाशार्थे यथामार्जनात्तेव कर्तव्यं कर्माभिहितं इदानीं प-
शुपुरोडाशाद्यावृत्तनमभिधीयते पशुपुरोडाशार्थे सावित्रवारुणैन्द्राग्नीनि हवी-
ंषि निर्वपति यथोक्तं निर्वपति पशुपुरोडाशान्तरे उक्तं सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पु-
रोडाशं वारुणं यवमयं चरुं ऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशमिति यथोक्तमिति स्मार्थः
अन्ये त्वाहुः हवींषि निर्वपति सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशं वारुणं
यवमयं चरुं ऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशमिति श्रुतत्वात् अन्यदेवताकत्वात् पशुपुरो-
डाशार्थे इत्युक्तं नपुंसकोऽदक्षिणा अस्य त्रिपशोः पशुबन्धस्य नपुंसकः क्लीबो गौर्दक्षि-
णा तस्मान्नपुंसको गौर्दक्षिणेति श्रुतत्वात् रथवाही वा वडवा अथवा ही वडवा अश्वा
दक्षिणा यात्रयं हवेतिवडवा साऽपि रथवाही उच्यते कर्मेरापञ्चादिज्ञाता पिनेङीप अश्वा
वा रथवाही इति श्रुतत्वात् सोमातिपूतस्य प्यबाएबाचरक सौत्रामणी सोमातिपूतस्या
पिबावच्छिन्नार्थो भवति सर्वदिहेतयापि सोमातिपूतं भिषज्यादिति श्रुतत्वात् यस्य
सोमपानानन्तरं मुखनासिकाभ्यां कृच्छ्रेण सोमः स्रवति स सोमातिपूतः कुतः सोम्य म

के॰भा॰१५ विवृद्धेः वमारोगेभ्यो दुग्धावमुत्लोहि वास्य दुह्यावेति श्रुतेः सूत्रमयं त्वसोऽद्धविसादिस सोमाति
५२ पूतो मंकुरिव बवा रेति श्रवणात् संकुसृप्यतन इति हरिस्वामिनः सहंड्राःपानधारादिभ्यः स्रु
53 तसोमः मंकुरिव मर्विः अतिवंधे स्वात्मतिः वेणुरिव तिमाधवः सोमातिपूतस्य सौत्राम
णीयाविशेषमाह अनुयाजांते पशुपुरोडाशार्थं स्युरिति धानानुयाजांते पशुपुरोडाशा
र्थे सावित्र्यादिभिर्हविर्भिः स्युरिति सोमातिपूतस्यैवायं विशेषः तमेव प्रकृतस्य श्रुतत्वात्
प्रयस्यैतेन्वपि सोमातिपूते भिषज्ये दिष्टा अनुयाजा भवन्त्युदे स्रुवावधैतेर्हविर्भिः प्र
चरतीति आश्विनेन प्रागवदानेभ्यः सोमातिपूतस्यैवायमविशेषः अवदानेभ्यः
प्राकूपयुक्तात् हृद्याद्यवदानयागात्स्यात् आश्विनेन द्विकपालेन पुरोडाशेन चरन्ति आ
श्विनस्य चानेनैवात्पत्तिः तेन सावित्र्यादिभ्यः प्राक् समाश्विनस्य निर्वापः आश्विनमुत्त
हिद्विकपालं पुरोडाशं निर्वपेदृष्यपदानपाभिः प्रचरंस्यैतेनाश्विनेन द्विकपालेन पु
रोडाशेन प्रचरतीति श्रुतत्वात् हविर्भिर्वाश्विनाभावात्तु प्रशांतरमेतत् अथवा
प्रागवदानेभ्य इत्यनुवर्त्तते हृद्याद्यवदानयागेभ्यः प्राक्सावित्र्यादिभिर्हविर्भिः प्रचारो
भवति तत्पुनः अस्मिन्पक्षे आश्विनाभावः आश्विनो भवतीति तदन्यथानुपपत्तेः नि
विधत्ते स्माद्यत्रैवैनेषां पशुनावयाभिः प्रचरन्ति तत्रैवैनं हविर्भिः प्रचरेदुतोनिर्धाश्वि सभः
नं द्विकपालं पुरोडाशं निर्वपेदिति श्रुतत्वात् राजसूययाज्ञिनः कर्मापवर्गे वा सौत्रा ५३

54

मणि राजसूयेनेष्ट्वा यो यजमानस्य कर्मापवर्गे कर्मान्तरं ते सम्प्राप्तो सौत्रामणी वा भवति-
कुतः सौत्रामणीमन्वारम्भणम् अग्निष्टोमात्पश्चात्सोमादीनि राजसूयान्ते पाततः सिद्धान्तमाह ।
त्रैधातव्यानुपूर्व्ययोगात् त्रैधातव्येवाकर्मापवर्गे भवति न सौत्रामणी कुतः आनु-
पूर्व्ययोगात् ब्राह्मणे ह पूर्वं सौत्रामणी पठ्यते सर्वकाण्डस्यापोत्पत्त्या ब्राह्मणे श्येनेना-
भिषिक्तो भवति इत्येवमादौ पश्चात्त्रैधातवीयं च ब्राह्मणे ऐन्द्रावैष्णवं द्वादशकपालं
निर्वपतीति अतः श्रुत्यानुपूर्व्ययोगात् श्रुतिक्रमानुसारात् त्रैधातव्येवान्ते भवति ॥
द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः १० ॥ इति श्रीसम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिकश्री-
प्रजापतिसुतमहायाज्ञिकश्रीदेवकृते कात्यायनसूत्रव्याख्याने नाम पञ्चदशोऽध्या-
यः समाप्तम् शुभमस्तु मंगलमस्तु श्रीरामकृष्णगोविंदाय नमो नमः ॥

॥ ग्रंथसंख्या १५०० ॥